

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 16 (17153)

2006 чылдың
ФЕВРАЛЬ 16,
четверг

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.00
Садар өртээ — 4 рубль.

Февраль 10-да Улусчу чогаадылга бажыңыга ТР-ниң Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызының калбак коллегия хуралы болуп эрткен.

Аңаа сайыттын хүлээлгезин күүседип турар З.Б.Самдан эрткен чылдың түннелдеринге хамаарыштыр яамының кылып чоруткан ажилдарының сайгарылгалыг илеткелин кылган. Отчетка хамаарыштыр хуралдың киржикчилери санал-оналдарын бергеш, ТР-ниң Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының яамызының ажылынга «ортумак» деп демдекти салган.

Ук хуралга 2005 чылдың түннелдери-биле культура албан черлериниң аразында чылдың мөөрейиниң тилекчилерин шаңнап-мактаан. Ол дээрге О.Шынааның, Элегестин, Бажың-Алаактын көдээ культура бажыңнарының, Тоора-Хемнин төп Культура бажыңының, Чадаананың Төп библиотека система-

ШАҢНАЛДАР ЭЭЛЕРИНГЕ АМ-НА ЧЕТКЕН

зының, Бажың-Алаактын көдээ библиотеказының, Эрзинниң уругларның уран чүүл школазының, Кызыл-Мажалыктын Культура ордузунун, Таңдының Төп библиотека системазының коллективтери-дир.

Оон аңгыда ол-ла хуралга 2004 чылдың түннели-биле ТР-ниң Чазак Даргазының литература болгаш уран чүүл талазы-биле лауреаттарының тилекчилеринге шаңнал акшазын (120 муң рубль) ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак тывыскан. Ол дээрге чогаалчылар А.А. Даржай, Е.Т. Танова, даш чонукчузу Д.Х. Дойбухаа, хөгжүм-шии театрының кол режиссеру А.К. Ооржак, артистер С.Н. Ириль, Л.С. Мортай-оол, чурукчу Л.С. Уржук, хөөмейжи К.Б. Ондар, «Шопениана» балет

бөлүү (Ч.Сувакпит), уругларның «Дюймовочка» (В.О. Донгак) чангыс көргүзүлгү балетиниң коллективтери-дир. Культура ажилдакчыларының

калбак коллегиязындан чүүлду дараазында солундан номчуур силер.

Светлана БАЛЧЫР.
В.Балчий-оолдун чуруу.

«Ус-шевер казады, уран хөгжүм ойнады»

Национал хөгжүм херекселдери кылырының талазы-биле ус-шеверлер аразынга болган республика чергелиг конкурстун ажылының түннелдери-биле тыва хөгжүм херекселдери кылыр ус-шеверлер эвилели тургустунган.

Ол Москва хоорайда Хөгжүм херекселдери кылыр мастер-чурукчуларының болгаш реставраторларының чогаадыкчы эвилели деп регионнар аразының хөй-ниити организациязының салбыры болур. Ус-шеверлер эвилели республикада национал хөгжүм херекселдери кылып турар ус-шевер мастер-лери эвилелдеп каттыштырар болгаш тыва национал хөгжүм херекселдерин кылырының бурун технологиязы-биле хөгжүм херекселдери кылыр, ол аргаларны кадагалап арттырар болгаш сайзырадыр сорулгалыг.

Чаа тургустунган эвилел февраль 17-де «Ус-шевер казады, уран хөгжүм ойнады» деп ажыдышкын найырынче чонну чалаан.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын республиканың чурттакчы чонунга КЫЙГЫРЫШЫ

Республика улуг когаралга таварышкан: февраль 11-де 18 шакта Ак-Довурак—Кызыл автооруктуң 4 дугаар километринге «ВАЗ-21043» биле «КамАЗ 55102» автомашиналар үскүлешкен. «ВАЗ» машинаның чолаачызы машинаның башкарылгасын тудуп шыдавайн барганы-биле автомашина хөмүр чүдүрүп каан «КамАЗ»-тын кожундааның адаанче кире берген. Орук озал-ондаа болганының түннелинде машинаның чолаачызы база оң 7 пассажири, оларның ийизи Кызыл-Мажалык суурнуң №1 школазының өөреникчилери, амы-тынындан чарылган. Республиканың Чазаа көңүс аныяк оолдарны чидиргени-биле, оларның чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыыдалды илгерилеп, оларның-биле кады кажыыдап тур.

Барыын-Хемчик кожуунун, Ак-Довурак хоорайның болгаш Кызыл-Мажалык суурнуң удурткучуларынга, ол ышкаш республиканың чазаанга кажыыдалга таварышканнарның өг-бүлелеринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны кадарын дааскан мен.

Чидириг канчаар-даа аажок улуг, ыңчалзажок бис бо хай-халаптың болган чылдагааннарын ханы сайгарып көөр, оон түннелдерни үндүрүп ужурлук бис. Сөөлгү үеде хөй кижичидириглиг үш дугаар орук озал-ондаа болуп турары бо-дур баштайгы ийизи — Нарынга 7 кижичок болган, ол бүгү дыштаныр хүннерде болгулаан.

Бо үш таварылганың кайызынга-даа «ВАЗ» автомашинаның салонунга доктааттыңан өй-

хемчээлден артыр 2 катап хөй пассажир чорааны кижини бодандырып келир. Эксперттерниң санап турары-биле алырга, хөлүн эрттир чүдүртүнгөш, дүргени-биле халдып орган автомашинаны башкараары элээр чолаачыга безин онза айыылдыг.

Шак мындыг айыыл-халаптар чүнүң-даа мурнунда тус черлерде ОШАЧКИ, милиция, күрүне эрге-чагыргазының албан черлериниң ажилдакчыларының хөй-ниитиниң корум-чурумун тургузарының талазы-биле, ылаңгыя дыштаныр хүннерде сула ажылын көргүзүп турар.

Бо таварылгалар кичээнге чок артпазын бүзүредип тур мен, буруулук кижилер кеземчеге онаажыр. Кожууннарның, суурларның, хоорайларның чагыргалары тодаргай кичээндиринги шингээдир боор дээрзинге идегээр-дир мен.

Республикага февраль айның дургузунда чер-черлерге орук шимчээшкенинге айыыл чок байдалды экижидеринче угланган хемчеглер чоруттунар: бо айтырыгны Кызыл-Мажалык суурнуң болгаш Барыын-Хемчик кожуунун чагыргаларының коллегия хуралдарынга, Тываның ИХЯ-ның үнүшкүнүг коллегия хуралынга база Чазак хуралынга сайгарып чугаалажыр. Озал-ондакка хамаарыштыр истелгени республиканың Прокуратуразы чорудуп турарын немеп каайн. Истелге органныр болган херектиң чылдагааннарын тодарадыптар.

Чурттуң Президентизи В.В. Путин эрткен чылдың апрель айда Федералдыг хуралга кыйгырынынга Чазактын мурнунга тодаргай сорулгаларны салган, оларның иштинде чурттакчы чоннуң автооруктарга когарап турарын эвээжедиринче угланган федералдыг

тускай программаны ажилдап кылыры кирип турар. 2005 чылдың төнчүзүнде Россияның Күрчөвүлелиниң президиумунун хуралы чурттуң автооруктарынга озал-ондактарны болдурбазының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерге тураскааттыңан. Орук озал-ондактарының кол чылдагааны чолаачыларның болгаш чадаг кижилерниң орук шимчээшкениниң дүрүмнерин биле тура-ла хажытканындан болуп турарын демдеглээн, ол ышкаш качыгданнарның хөй кези бичи уруглар болгаш 40 харга чедир аныяк кижилер дээрзи айыттыңан.

2005 чылдың дургузунда автоавариялар болганы-биле силерге ийи катап Кыйгырыгны салдым. Эрткен чылда автооруктар озал-ондаанга кижилерниң чок болуп турарының көргүзүүн 27 хууга эвээжеткен-даа бол, суурларның, кожууннарның, хоорайларның удурткучулары автооруктарга айыыл чок чоруктуң хемчеглерин чорудары-биле чолаачылар-биле ажылды чедир чорутпааны ол. Бо ажылды уламчылап, чолаачы бүрүзүнге чедир ажылдаар бис.

Автотранспорттуң хүндүлүг чолаачылары, силерниң кичээнге ийи кижилерниң амы-тынындан чарлып турар улуг автоаварияларга колдунда чолаачы буруудаарын база аңаа хөй кезинде буруу чок пассажирлер амы-тынындан чарлып турарынче угландырар-дыр мен.

Ынчангаш бир эвес профессионал белеткелиңер чедимче чогуң билинзинерзе, бистиң республикада тускай белеткел эртип алыр школалар бар-дыр. Эң-не кол чүве — чолаачы кижилер мерген угаанныг, пассажирлер болгаш

өг-бүлезиниң мурнунга улуг харысалгалыг болур ужурлук.

Чолаачыларга арага ижерин хоруурун чарлаар дивейн тур мен. Байырлалдар, төрүттүнгөн хүннер, куда-дой болгаш оон-даа өске хемчеглер болуп турза-даа, руль артынга элээр олураары силерниң хүлээлгөңер. Орук шимчээшкениниң дүрүмнерин хажытканыңардан чүгле силерниң пассажирлериңер эвес, өске машинага чораан кижилер болгаш чолаачылар амы-тынындан чарлып турар. Ол ышкаш сөөлгү аварияга 8 аныяк кижичок болганының соонда, «КамАЗ»-тын чолаачызы ам-даа албааргай байдалда.

Чолаачылар өскелерниң кандыг-даа эзережишкениңеринге алыспас, ол хире чырык болгаш чарт угаанныг, кижилер мурнунга ол хире бедик харысалгалыг болуп, хоойлуну болгаш орук шимчээшкениниң дүрүмүн чиге сагыр ужурлук. Ылаңгыя аныяктар, силерниң амы-тыныңар чурттуң Президентизи болгаш республиканың чонунга база хайыралыг, ада-иңерге, өг-бүлөңерге болгаш уруг-дарыыңарга, эш-өөрүңерге болгаш кады ажылдап турар коллегаларыңарга хайыралыг дээрзин утпаңар.

Мээң кыйгырыым-биле кичээнге ийи таныжып, чогуур түннелдерни үндүрериңерге бүзүрүп тур мен. Айыыл-халаптарның чылдагаанын кижичок бир-ле дугаарында бодундан дилеп, ботшинчилеттинери чугула. Бодунуң кылган херектеринден, алдынып чоруурундан, угаан-бодалындан түңнел көөр. Чүгле бурунгаар үзелдиг, кижилерге буянныг үүлени кылып чоруур болгаш харысалгалыг кижилерни ааскежик, амыдырал-чуртталганың сүт дег ак оруу манап турар.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Фельдьежер харылзаазының тургустунарынга болгаш сайзыралынга кириген улуг үлүг-хуузу база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың «Шыл-гараңгай күш ажыл дээш» деп медалы-биле Фельдьежер харылзаазының хоочуну Игорь Анатольевич Завьяловту; Фельдьежер харылзаазының хоочуну Владимир Сыдамович Сымчанны шаңнаар.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты

Фельдьежер харылзаазының хоочуну Николай Тимофеевич Давыдовка;

Россия Федерациязының Кызыл хоорайда Күрүнениң Фельдьежер албанының фельд-харылзаа килдизиниң улуг офицери Алексей Васильевич Крыцинге тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижини-биле

Россия Федерациязының Кызыл хоорайда Күрүнениң фельдьежер албанының фельд-харылзаа килдизиниң улуг офицери Александр Павлович Головановту;

Россия Федерациязының Кызыл хоорайда Күрүнениң фельдьежер албанының килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Азия Валерьевич Дангыр-оолду;

Фельдьежер харылзаазының хоочуну Роллан Дермеевич Доржуну;

Россия Федерациязының Кызыл хоорайда Күрүнениң фельдьежер албанының фельд-харылзаа килдизиниң офицери Андрей Александрович Маннанниковту шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2006 чылдың февраль 14, № 21

ХОСТУГ ҮЗЕЛ-БОДАЛДЫ ХООЗУН

Сөөлгү үеде тус черниц политиктиг ареназында дагы каттап удур туржуушкунун им-демдектери тодазы кончуг илереп олурар: телевидениениң экраннарында депутат баштарның борбанаары көвүдээн, массалыг информация чепсектеринде шүгүмчүлөлдиг материалдарның дузу ажып-ла олурар, бирээзи бирээзинден коргунчуг дамчыыр чугаалар далай чалгы дег чаттыла берген. Оларга тайылбырны алыры-биле бистин корреспондентивис Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. ООРЖАК-биле ужурашкан.

— **Дандар Дандар-оолович, ий чыл бурунгаар интервью берип тургаш, Чазак биле республиканың хоойлужудулга органнарының аразында удур туржуушкун дагы каттап эзелээниң чугаалаан болгай силер. Алызында барып, ол дам ханылап болурун ынчан догааштырып чугаалап турдуңар. Бир эвес ол чугааны уламчылаар чүве болза, силерниң ынчангы үнелээшкиннериңер кайы хире бадыткамтынганый? Республиканың Чазанда амгы байдалды канчаар көрүп турарый?**

— Ынчангы материалды хөлчөк эки сактып тур мен. Кударанчы дегет бол, 2002 чылдың соңгулдаларының соонда Чазак биле республиканың хоойлужудулга органының удуртулгазының аразында удур туржуушкунун дагы каттап эзелээниң хөйүнү мурнунга минир уjurга таваржып турар бис. Ынчан-даа чугаалап турдум, ам-даа болза каттап каайн: ТР-ниң Чазак бодунун талазындан ындыг чүүлду болдурбас дээш болур-ла чүүлдерни кылып турар. Сүмележинишкиннерни, уjurажылгаларны, туруштар чөпшээржилгезин доктаамал чорудуп, дүжүп беришишкиннерни кылып келген, а ол бүгүге харыы — база каттап-ла могадышкын, үш-үдүрүм шүгүмчүлээшкиннер болгаш янзы-бүрү пиаракциялар. Амгы байдалга хамаарыштыр алыр чүве болза, эрге-чагырга дээш ажык демиселдин, ээлчеглиг соңгулда кампанызының эзелээниң дугайында чугаалап болур. Ындыг чүүлдуң шала эпчогу-ла кончуг болбайн аан. Бирээде, парламентаже соңгулдаларга чедир ам-даа барык 9 ай бар. Ийне, бир эвес республиканың ниити эрге-ажыктарының дугайында чугаалаар чүве болза, ону 2002 чылда чоңгудуп тура депутаттар кол чүүл болдуруп чугаалап турган болгай, бистин регионувуста Чазакка-даа, Хоойлужудулга палатазынга-даа кылыр-тудар ажылдар четчир болгаш арттар. Тус чер бот-башкарылгазының ийи деңгелдиг системазы ажылдап эзелээни, федералдыг төп биле РФ-тиң субъектилериниң аразында бүрүн эргелерни аңгылаарының кончуг нарын чорудулгазы уламчылап турар, национал төлөвилелдериниң күсселдези эзелээни, ажыл-агыйжы болгаш социал планнын хүн бүрүнүн айтырылгыларының дугайында чугаалап-даа канчаар — ол бүгү нормативтиг эрге-хоойлулук хандырылга талазы-биле ажылды кады чорударын негеп турар. А бистинде ээлчеглиг чаргы-чаалыгыл байдал тургустунган: солунсеткүүлдерге уjur-чөп чок чолуруушкуннар, алгыш-кырыш, хоп-чип, хомудал-чарбыттыныгылар, «шалдаң» шүгүмчүлөлдөр...

— **Шүгүмчүлөл турбас уjurлук бе?**

Чазак эки-бак-даа болза, ажылдап тур ышкажыл. Ажыл-агыйжы үлениң онзагай талазы чүдел дизе, чеже-даа шырбаярга, бо чүүлду багай кылдын дээр чылдагааннар кезээде тытып келир. Оң кадында улуг транспорт харылзаазындан озалааш, инфраструктуразы сайзыраңгай эвес болгаш чурттуң чаңгыс аай ажыл-агый системасында үр эвес үеде турары-биле холбашкан өске-даа чидиг айтырылгалары бистин байдалдарывыста ындыг чылдагааннар кажан-кезээде турар.

Сес-домак кырындан алыр чүве болза, чидиг айтырылгаларның барын кым-даа чажырбайн турар-дыр ийин, олар кара эмжок. Ынчангаш Чазак оларны шипирлээр-биле кады ажылдаарын депутаттарга саналдап турар. Мээң санап, көрүп турарым-биле алырга, оң-биле өскелер база чөпшээржер боор, кандыг-даа шүгүмчүлөл бир-ле чүүлге даянган, боттуг болгаш тодаргай санал-оналдарлыг болур болгу дег, бети дизе бистин чидиг айтырылгаларывыска хамаарышкан шүгүмчүлөл аан. А ХП-ниң удуртукчуларының талазындан дыңнап турарывыс шүгүмчүлөлдөрдө кандыг-даа тодаргай санал-оналдар көзүлбейн турар. Чазак частырыг кылбайн турар деп кым-даа чугаалавайн турар. Фактыларга болгаш ыяк барымдааларга үндезилетинген шүгүмчүлөлдиг дээжи улуг болгаш үр-түнчүлдиг деп чугаалаксап тур мен. Чазак кыдыындан келген санал-оналдарны кичээнге аяп турар болгаш үндезинниг шүгүмчүлөлдөргө үндезинниг харыылаар шинектиг, оң

ындызынга бүзүрөп болур силер. Хамчыктың уjurу чүдел дизе, ХП-ниң удуртулгазының талазындан аттыкан чемелдер — ол дээрге шүгүмчүлөл эвес, а шүгүмчүлөл аттыг хоозун чүүл-дүр, оң кол-ла хүлээлгези палатада чоғум-на хайнып-дойлуп турар чүүлдерни чажыраары.

— **Палатаның ажыл-агыйжы теректөрүн ынча деп турарыңар ол бе?**

— Бирээде, хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулганың үнелелинде эгелеп көрээлиңер. Бодумунун ажылымың аайы-биле хөй чылдарда бо адыр-биле дорт холбаалыг мен: эрге-хоойлу актыларының төлөвилелдерин белеткеп, оларның чөпшээржилгезин чорудуп, амгы байдалдың анализин кылып келдим. Стол кырында чыдар оваа-оваа саазыннары көрүп тур силер — ол дээрге хоойлур, доктаалдар, төлөвилелдер, аналитиктиг материалдар-дыр. Олар чүнү чугаалап турарларый? Бир эвес ажыы-биле чугаалаар чүве болза — Хоойлужудулга палатазының удуртулгазының хоойлу чогаадыр ажыл-чорудулганы чай-хос чокка кылган аттыг өтүнүүн көргүзүп турар. Ол дээрге туугай үнелел эвес-тир, ол дээрге факты-дыр. Мээң мурнумда 2005 чылдың анализ чыдыр: бистин республикага чеже хоойлу төлөвилелин ажылдап кылганыл, кымнар ону ажылдааныл, кандыг немелделер, өскерилгелер барыл, кымнар ону киригенил дээрзин ында айтып каан. Чаа хоойлулар төлөвилелдерин белеткээриниң талазы-биле ажылдың кол аар чүгү Чазакка онаажып турар дээрзин ук сан-медээлер тодазы-биле көргүзүп турар. Кижй кайгал ханмас-тыр бе, ынчалза-даа херек кырында ылап-ла ындыг. Эске регионнарда ындыг чүүлду дилээш-даа тыппас. А өске талазындан алырга, бо фактыны республикада кым-даа эскербейн турар, ыттатпайн турар. Чүнүң-даа мурнунда ону депутаттарның боттары ыттатпайн турар. Ыттатпайн турары билдингир болбайн аан, чүге дизе хоойлу чогаадыр ажылдың езулук түнчелдери-биле таныштырылга чылдың-на он-он миллион рубльдерни оң ажылын хандыраарыга чарыдап турар бүдүн палата чүү дээш туруп турар чүвөл деп айтырыгы чайгаар тургузуп кээр-ле болгай. Чүү дээш чөвүлекчилерниң болгаш дузалакчыларның бүдүн штадын тудуп турары, күрүнениң күсели-биле депутаттарның артык эргелериниң, чингел-делериниң, иштики-даштыкыже хөй санныг үнүүшкүнериниң ажыы чүдөл?

№122 болгаш №131 Федералдыг хоойлуларның күсселдезин — социал хандырылганың болгаш тус чер бот-башкарылгазының адырынга үндезин реформаларны хоойлужудулга-биле хандыраарының ажылы чижекке ап көрээлиңер. Норма-чижек чогаадыр бүгү ажылдын 99 хуузун Чазак болгаш адырлар яамылары күссеткен. Канчаар-даа аажок улуг күш-ажыл-дыр. Чижээлээрге, 122 дугаарлыг хоойлуну хандыраары-биле республиканың Чазак кыска үенин дургузунда 63 хоойлу төлөвилелин, ТР-ниң Чазаның 23 доктаалын ажылдап кылгаш, парламентаже чоругускан. Кылыр-кылырда Сибирь округун мурнап кылган, ындыг чүүл социал адырда удур-дедир харылзааларның чаа системанын чымчаа-биле шилчип кирер органы берген барымдааларны бирээзи болган.

— **Өскээр чугаалаарга, мында чугаа хоойлу бодарадыкчыларының депутат хүлээлгелерни күсседиринден былдап турарының дугайында чоруп турар ышкажыл? Хөлүн эрттир чидий-биле үнелеп турбаан силер бе?**

— Бар фактыларга даянып, оон-даа чидиг чугаалап болур. Бир эвес Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы сессияның хүн айтырыгыне кирген 48-50 айтырылганы депутаттар чартык хүнүн дургузунда сайгарып чугаалажыр кылдыр сессияның ажылын организаастап «шыдап» турда, кандыг ындыг хоойлу чогаадылганының, айтырыгының шынарлыг сайгарылганының дугайында чугаа турар боорул. ХП-ниң пленарлыг хуралдары айда чаңгыс каттап болур-ла болгай.

Бистин хоойлу чогаадыкчыларывыстың долу хемчээлдиг болгаш үр-түнчүлөлдиг ажылдарыга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускан. Сайыптарның шалыңнары, шаңчал акшаларны, чолачыларлыг машиналары, оргтехниканы, харылзааны, дузалакчыларның болгаш чөвүлекчилерниң

канчаар-даа аажок улуг штадын, эмнээшкинни, үш ай хуусаалыг төлөвилелгил депутат дыштанылгаларын. «Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Хоойлу-биле хоойлу чогаадыкчыларыга эң долу материалдыг артык эргелерни болгаш чингелделерни, оларга дээп болбазын, тускай күрүне эрге-байдалын быкылгаан. Ук хоойлунуң күсселдезин ХП-ниң удуртукчулары карак огу дег хайгаарал турарыга бүзүрөп болур силер. Эрткен чылын ХП-ниң удуртукчулары республика бюджетин долгандыр көрүп көрбээ чаргы-чаалыны үндүрүп, Тываны бүгү чуртка алдаржыдып, күсседир берге эдилгелерни сыгаан, федералдыг бюджеттен улуг хемчээлдиг немелде саң-хөө дузазын үндүрүп берип турзажок, ындыг бюджетти чыл дургузунда арай деп-ле күсседир аргалыг болган. Чүнүң ужун ону кылганый? Бодунуң хережелдеринге акша-хөрөңгилерни Саң-хөө яамызындан ушта шаап алыр дээш болбайн аан.

— **Бир эвес ажылдың хоойлу чогаадыр кезээ мындыг хоозулардыг байдалда турар болза, депутаттар болгаш оларны хандырып турар дузалакчылар аппараты чүнү кылып турарый деп айтырыг шынап-ла тургустунуп кээр-ле-дир?**

— Хоойлу чогаадыр адырда көсү чедишкүнериниң чоғун идекпейлиг болгаш баш удур бодал каан пропагандажи ажыл-чорудулга-биле долдуруп турар, ында кол ыйыдышкынны ТР-ниң Чазаның аталдарын баксырадырыңе уялгандыр. Бо херекке палатаның удуртулгазының болгаш аппаратының холу эдиккени минин чугаалаар апаар. Тус черниц телеканалдарын, неделя санында үнер хоорай солуннары Хоойлужудулга палатазының парлагал албанының материалдары тудуп чий бергенин эскерген боор силер. Барык-ла медээлер үндүрүлгелериниң бүрүзүнде Вальковтун, Дамба-Хуурактың, Балчий-оолдун ажаанзыраан арыннары шыпыраңнаар, Василий Ююнуң дугайында чугаалаан-даа ажыы чок, ол дээрге ам «бижир, номчуур, санаар, чуруур — бир-ле башкы, бир-ле артист» кижй ышкажыл. Шынап, мени кезээде элдепиндир чоруур бир чүүл бар — чүге сюжеттерге В.Юю кажанда-даа камераже дорт көрбөзил, а оң чугаалаан чугаазының утказын кадр артынга үн тайылбырлап турары.

Айтырыг, чугаажок, ында эвес болбайн аан. Чоғум-на айтырыг ол бүгү хөй санныг материалдары солуннарга болгаш эфирге төлөвилелгил үндезинге салып, оларны бюджет акша-хөрөңгилериниң күсели-биле азы мындыг таварылгада журналистерниң чугаалаары дег, үндүрүп төлекчилериниң күсели-биле, өскээр чугаалаарга, бистер бүгүдениң күсели-биле төлеп турарында. Мында чугаа эвээш эвес акша-хөрөңгилерниң дугайында дээрзин диттип демделеп болур мен. Неделя санында үнер хоорай солуннарга бир арынның өртээ 14,5 муң рубль, «Чаа век» телеканалга 15-20 минута үргүлчүлдиг чаңгыс программаның белеткели — 25-30 муң рубль, тус черниц КТРК-зынга белеткээ програманың чаңгыс минутазының өртээ — 1 муң рубль. Бо бүгүнү доктаамал үнүп турар «депутат» программаларының болгаш солун арыннарының түнчүгө көвүдөдикеш, болзаан улуг түнчү алыр бис. Бо хүнерде Хоойлужудулга палатазы редакцияларга эфир үезиниң болгаш солун шөлүнү эң улуг чагыкчызы, оларның саап ижер инээ болуп турар, ынчангаш саң-хөө эрге-ажыктарын бодааш, оң-биле кым-даа харылзаа-хамаарылганын баксырадырын күзевейн турар. Ынчангаш оң-биле кады ажылдажып турар журналистер, редакциялар тус черниц хоойлу чогаадылганының адырында езулук байдалды ындыг чырыдарында база иштики политиктиг байдалды боттуу-биле анализтээринге сонуургал чок.

— **Ындыг-даа бол, Чазактың бодунуң парлагал үндүрүлгелери бар-ла болгай?**

— Бистин республика солуннарының байдалы бир тускай. Ийе, акша-хөрөңгилерниң кезик-чамдызын олар бюджеттен ап турарлар, ынчалзажок ам ук акша-хөрөңги хүлээп алдынган нормативтиг актыларының парлаашкыны-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглап шыдавайн турар, ынчангаш амгы үеде солуннар улуг бергедээшкиннерге таваржып турарлар, ол база-ла ХП-ниң удуртулгазының ыйыдып тургаш эрттир алганы шипирлериниң уржуктары-дыр. Эрткен чылын 122 дугаарлыг хоойлуну күсселдези-биле холбашкан парлаары албан нормативтиг актыларының саны хөй болган. Ам 131 дугаарлыг хоойлунуң иштинге республика солуннары чаа муниципалдыг тургузуларны уставтарын парлаар

ужурлук, а оларның саны 119-ла болгай. Бюджетте салдынган акша-хөрөңгилер көңгүс чедишпейн турар. ХП-ниң пропагандажи материалдарыга акша ажылдап ап турар өске үндүрүлгелер күрүне реформаның күсселдезиниң талазы-биле ажылдың чорудулгазын халас чырыдарындан ойталап турарлар.

Бо айтырыгың оон өске бир талазы база бар. Чазак ХП-ниң үлегерин эдерип, телевидение дамчыштыр боду бодун идекпейли-биле рекламаларыга эң-межок хөй акша-хөрөңгилер чарыдап шыдаш, чүге дизе тодарадып каан саң-хөө кызыгаарлаашкыннары бар болгай. Бис ол кызыгаарлаашкынны ыяк сагып турар бис, чүге дизе чылдың-на ТР-ниң Чазак саң-хөө контролюнун янзы-бүрү органынары хынап турар, а Хоойлужудулга палатазы үр үениң дургузунда хыналдалардан шуут-ла ажыы-биле былдап турар.

— **Түнчелинде ХП-ниң депутаттары солуннарга болгаш телевидениеге үргүлчү үнүп, демги-ле Чазакка көөрдө, ажык-чарлыг бис деп хөй-нүң мурнунга карак мегелеп турар ышкажыл. Оң-биле чөпшээржер силер бе?**

— Ол бүгү кылмал шырыңмалаашкын, карак мегелээшкин деп чүүл-биле чөпшээржер мен. Херек кырында фактылар Хоойлужудулга палатазы дээрге күрүне эрге-чагырганының эң хаагылы албан чери дээрзин херечилеп турар. Журналистерге-даа, ревизорларга-даа, бодунун палатазының удуртулгазының үзел-туружун үлөшпейн турар депутаттар корпузунуң кезээнге-даа бир дөмей хаагылыг. А мында чугаа кандыг-бир чажыт салбырның дугайында эвес, а хөйүнүң эрге-чагырганының соңгулдалыг органының дугайында дээрзин эскерген боор силер. Бир эвес ХП-ниң удуртулгазы ажык-ажыл-хемчегелерге чамдык журналистерни кирибейн, үндүр сывыртп турда, бир эвес ол азы бо айтырылгаларның талазы-биле бадылаашкын түнчелдериг хуралдар стенограммаларын депутаттарның боттарыга безин бербейн турда, кандыг ындыг ажык-чарны дугайында чугаа турар боор деп. Сакты-дыр боор силер, эрткен чылын ТР-ниң Чазаның Даргазы палатаның бир хуралының стенограмманы алыр дээш Конституция судунга кири чаргылдажыр уjurга таварышкан болгай. Бо айтырыга хамаарыштыр Конституция судунуң доктаалы бар-даа болза, чажыраарының практиказы ХП-де уламчылавышаан. Мындыг чүүлду оон өске каяа көөр чүве деп? Күрүне Думазының чижээ маңа кирип көрейин, ында бүрүктөккен кандыг-даа журналист, депутаттарның болгаш хоойлужудулга чорудулгазының өске киржикилериниң дугайында чугаалаан-даа ажыы чок, ол азы өске айтырыгның талазы-биле бадылаашкын доозулган соон дарый оң сайгарылганың стенограмманы кижй бүрүзүнүң канчаар бадылаанының дугайында сан-медээлер-биле кады алыр эргелиг.

ХП-ниң удуртулгазының төлээлери эргежок чугула сан-медээлерни палатаның парлагал албанының материалдарындан уштур ап болур деп демгелеп турарлар. Кандыг ындыг материалдар дээрзин бис көрүп тур ышкажыл бис. Бир эвес чүвөлери бодунун аттары-биле адаар чүве болза, ындыг чүүл доңгун-даа дыңналыры чадапчок, ажыы-биле алырга, чонунуң дуурайлаашкыны, төөредишкини чоруп турар. Хостуг үзел-бодалды хоозун чулчуруушкун-биле салчаан ажыы чок.

Мооң-биле чергелештир фактылар хоойлу чогаадыр адырда шыңгыы айтырылгаларның барының дугайында чугаалап турарлар. ХП-ниң удуртулгазы хоойлу чогаадыр ажылга болур-чогуур байдалдарны депутаттарга хандырып турарындан аңгыда, харын-даа ук чорудулганы кара өжегерезин тормозтап турар. Бо таварылгада хөй-ниитиниң кичээнгеин хоозун сайгаржышкыннар-биле, бүгү палатаның мурнундан эрге-чагырганың федералдыг органнарыңе чорудуп турар күгүл-хотуг материалдар-биле, бюджет акша-хөрөңгилериниң күсели-биле массалыг информация чепсектеринге суртаалдыг чүүлдерни парлаары-биле, янзы-бүрү дамчыыр чугааларны болгаш хоп-чипти тарары-биле алаактырып турар.

— **«Рискиниң» сөөлү номерлеринде Ш. Ооржақтың удавас талаажырының дугайында материалдары ынча деп турарыңар ол бе? Бо байдалда «Конвизитиң идепкейжээнин кандыг янзылыг үнелеп турар силер?»**

— Бир кезек үеде С. Конвизитиң чаңашкыннары хайгаарал турта, оң алыс бүдүжүн билип алырын үр үеде оралдашкан мен. Бир каттап республикада ылап-ла атсурагылы кижй, ам бистин аравыста чок Николай Өлзөй-оолдун чугаазын утапкан

ЧУЛЧУРУУШКУН-БИЛЕ САЛЧААН АЖЫЫ ЧОК

мен. Школага-ла Конвиз арыгларың черде таакпылап турар улуг классчыларны көргөндө, ол-ла дораан школа директорунга хоптаныры-биле маңап каар, ынчангаш улустарга көрдүрбес турган деп чугаалаар чораан. Мен бодаарымга, мындыг чүүл харназы улгаткан тудум, өскерлиш чок артып калыр кижиниң езулуг мезузуң долзу-биле көргүзүп турар ышкаш. Ооң-биле чүңү чугаалажыр боорул аан? Ол дээрге хандыртынмаан политиктиг болгаш амыдыралчы амбициялардан хилнчектенип чоруу кижги ышкажыл. Кым-бир кижги кандыг-бир кижини хөйнүн мурнунга хирчам-биле бораар, бужартадыр дээнде, бо хамаатының ачы-дузасын ажыглай бээр кымга-даа чажыт эвес-ле болгай.

Эрге-чагырганың удавас болур солчул-газының дугайында дидир-дидирлерге хамаарыштыр алыр чүве болза, демги-ле Конвиз хурумнуг пиарщик депшилгезин эгелзэни 1997 чылдан тура, чылдың-на ол азы бо хевирге катаптан келгенин сактып болгай-ла.

Республиканың Баштыңының дугайында дидир-дидирни «Рискин» таварыштыр депутаттар эвээш эвисти таратканнар. Баштайгы дээрзизинде Чазак Баштыңының эмнеттинес аарыгдан араанының дугайында дидир-дидирни үр болгаш кончуг тодалап тарадып келди. Ооң соонда палатаның азыгларыга республика баштыңын удавас тудуп хоругдаарының дугайында база оон-даа өске дидир-дидирлерниң дугайында тын тынмай чугаалажып келдилер. Оон чүү болганын ынчаш? Чазак Даргазы канчаар ажылдап турганын, ынчаар ажылдап-ла турар-дыр. Хонукта 14-16 шак, дыштаныр хүннер чокка ооң ажылдап турарын көрүп тур ышкажыл бис. Ооң ындызынга шынзыгысаар улус бар болза, кежээлерде шөлче үнүп келгеш Чазак бажының кайы сонгаларында чырык хып турарын көрүп болур. Ооң-биле чергелештир Хоойлужудулга палатаның сонгаларында база көөр-ле ыйнаан, беш шак соонда аңаа кым-даа артпайн баар чүве-ле болгай.

Нитизи-биле алырга, «Рискин» амгы тарадып турары дамчыыр чугаалажыр депутаттарың эрги алгыш-кырыжының уланчызы-дыр.

— Кым оңу тодарагай-биле кылып турары база чүгел?

Шынап-ла, «ХП-ниң удуртулгазы» деп кымнарны ыңча деп адап турар бис. Мээң мурнумда Новосибирскиге ээлчеглиг хомудалдың хоолгазы чыдыр. Фамилияларны номчулунар: Василий Оюн, Виталий Вальков, Борис Балчий-оол, Каадыр-оол Бичелдей, Сергей Сафрин, Виталий Барына-Сады, Зоя Сат, Анатолий Дамба-Хурак. Ат салып чарбыттынарларның даңзызы бо-ла-дыр. Сибирь федералдыг округта оларның чогаалгалары томнарны-биле үжжелетинип чыдар.

Чарбыттынып-ла, хомудал-ла турарлар, а боттары ол-бо чидиг айтырыгны шиитпирлээринге кандыг-даа боттуг дузаны катаптан турар. Чижек кылдыр, Шагаан-Арыгның энергосистемазынга болган үрелиштин джик. Кижилер ону узуткап чок болдары-биле ийн неделя ажылдап турда, хеп-хенертен депутаттар халдып келгеннер. Олар боттарының сонгукчуларынга дуза каткан деппе ынчаш? Чок. Журналистер мурнунга шуугап-шуугап, Чазакты бактап-бактап, дедир халдып чоруй барганнар. Бичелдей ынаар хоолаар сөөртүп алгаш чеде берзин деп кым-даа чугаалабайн турар. Ындыг-даа бол, Улуг-Хемден депутаттар Шагаан-Арыгның четкелери Ш.Д. Ооржактың аңаа ажылдап турган үелеринден бээр ажылдап турар дээрзин мооң мурнунда-ла билир турганнар-ла болгай. Бир эвес олар ылап-ла чүвени өттүр көөр кижилер болза, чүге эртен чылын бюджетти чугаалажып турда хоорай четкелериниң септелгезинге акша-хөрөңгилерни үндүрүп бээриниң дугайында айтырыгны тургуспайн, көнгү өске төлевилдерге акша-төгерикти ушта шаап турганарыл? Чижек кылдыр алырга, Пестуновка суурну катап тургузарын-даа саналдап турган-дыр. Күрүнэ Думазыңга ажылдап тургаш, чүге демги-ле Бичелдей бодунуң хөй-хөй миллион депутат үлүгеринден Шагаан-Арыгке инвестицияларны чоргуспааныл? А кажан хай-халап болганда, маңап-манап алгаш, халдып чыдып келгеш, доп-дораан буруулугларны теп алганнар.

Кажан эъттин үзүү, сөөктүн сыныбы болур боттун-на депутаттары бодунуң-на республиказында ажал-херектерниң байдалына хомулдап, фактылары болгаш ажыл-херектиң езулуг байдалын таныттынмас кылдыр өскертип турда, ол өршээттинмес. Кедизинде барып ындыг аажылап хөй-нитиниң чөптүг үнелелинге таваржыр дээрзинге идегээр мен. Ынчал-зажок мында база бир билдиртпес ылгал бар. Эскерген боор силер, чаңгыс-даа хөй-ниити ажылдакчызы, чаңгыс-даа организация азы партия, чаңгыс-даа ат-сурагыл кижги республиканың баштыңын хөйнүн мурнунга камгалаван. Чүге дие чаа-чаа

хоп-нүгүлдүң, массалыг информация чепсектеринге төлевирлиг материалдарның дузасы-биле чоннуң угаан-медерелин төрөдип турар. А шынап-ла ындыг болза канчаарыл? Ынчангаштын бо темага чаа-чаа нүгүл-хопту тарадып турарының чылдагааны ында, чоокку үеде олар катап-катап көстүрү чугаажок.

Мээң көрүп турарым-биле алырга, амгы политиктиг байдалды чырыдарының айтырыгларында мегелээшкни болгаш чевен пропаганда бөгүн колдап турар. Кел чыдар сонгулдаларны кичээнгейге алыр чүве болза, чоокку айларда ол айтырыгларының хемчээли улам өзөр. Ону хөйнүн мурнунга ажык-чарлы-биле сайгарып чугаалажырын саналдап, хөй-ниити ажылдакчыларын, партиялар төлээлерин, бистин ат-алдарлыг кижилерини, чагырга даргаларын, бүүрүлгелериниң болгаш албан черлериниң удуртукчуларын маңаа хамаарыштыр үзел-бодалын солуннар арынарнын диспутка киржип тургаш илередиринче кыйгырып тур мен.

— ХП-ниң удуртулгазы палатага саң-хөө тыналдазын чорударыңа шынап-ла удурланып турар бе?

ХП-ниң аппаратының ажыл-агый ажил-чорудулгазында хажыдышыкынарның барының дугайында херечилеп турар дындадыр бар. Хыналдалардан олар янзы-бүрү аргаларны ажыглап былдап турары шуут шын, чаңгыс ол безин каразыныг ышкажыл. Мында туруштар кандыгыл? Чазак Даргазының санап турары-биле алырга, бир эвес чугаа бюджет акша-хөрөңгилериниң дугайында чоруп турар болза, саң-хөө контролю доктаамал турар ажурлуг, кандыг-даа политиктиг байдалдарны болгаш ылгалдарны тооп көрбөйн хыналдаларны үргүлчү чорудар ажурлуг. Чүге кым-бир кижги онза байдалга турар ажурлуг чүвөл? Чазак структураларын Москвадан контроль органның чылдың-на хынап турарлар. Чижек кылдыр алырга, эртен чылын Чазактың болгаш кол-кол яамыларының саң-хөө, ажыл-агый ажил-чорудулгазын РФ-тиң Саналга палатаның хынакчылары хынаан. Бюджет хайгааралының түс чер органнының чорудуп турары доктаамал хыналдаларының дугайында чугаалавын тур мен. Хоойлужудулга палатасынга хамаарыштыр алыр чүве болза, ооң удуртулгазы саң-хөө хыналдаларын чорударыңга хамаарышкан албаннарга чаңгыс эвес удаа ойтап келген. Маңаа хамаарыштыр прокурорунуң негелдизи безин бар. Че харын, бир эвес палатаның удуртукчулары ревизияны политиктиг ыйыдышыкының чепсээ кылдыр санап турар чүве болза, ону Москвадан чалаткан сан-хөө контролунуң хамаарышпас органы чорутсун. Бир эвес В.Оюн Саң-хөө яамызының специалистеринге бүүрүвес кижги болза, Россияның Президентиниң Контроль эргелелинниң специалистерин чалаалынар.

— Бо неделяда хоорай солуннары Чазак Даргазының Канцеляриязының чарыгдалдарының сан-медээлерин парлаан. Чүңү тайылбырлар силер?

Ол дээрге пропагандисчи сорулгаларга ындыг чергели сан-медээлерни ажыглаарының көсүк чижээ-дир. Чүвениң ажур-чөвүн билбес кижги ол бүгү акша-хөрөңгилер дүжуметтериниң шалың акша-хөңүл ажур деп бодаза хөңнү. Сайгарып көрээлиңер че. Бирээде, Чазак Аппаратының-даа, Чазак Даргазының Канцеляриязының-даа чарыгдалдарының сметалары сөөлгү чылдарда чаңгыс-даа өскерилбээн. Бир эвес ук айтырыг кандыг-бир кижиниң сонуургаларын оттурган болза, ону боттуу-биле сайгарып, ол сан-медээлерни күрүнениң өске албан черлериниң чарыгдалдары-биле деңеп көрээлиңер. Демги-ле Хоойлужудулга палатаның чарыгдалдары-биле-даа джик. Оон чүңү көрүп болурул? Сөөлгү үеде ХП-ни ажаап турарыңа чарыгдалдар барык 3 катап – 2002 чылда 24,5 млн. рубль турганында бо чылда планнааны 69,5 млн. рубльге чедир өскөн. Чарыгдалдарның көвүдээни хоойлу чогаадыр ажилдын шынарында көзүлбөй, харын-даа сыйр дедир салдар чедирип турарын көрүп тур бис. 3,5 чылдың дургузунда ХП-ниң штат саны 124 кижги турганында чазак кижиге чедир өскөн, а ол үе дургузунда чазак структураларында албан-хаакчыттарның нити саны барык өскерилбээн.

Ам акша-хөрөңгилерни канчаар чарыгдал турарының дугайында. Күрүнэ эрге-чагырганың органны ажаа-хөрөңгилерниң кол нуруузуң ажыл-албан сургакчылаашкынарның төлевиринче углап турар. Чазак Даргазының ыңай-бээр чоруушкунун Канцелярияның күсели-биле, ооң оралакчыларының сургакчылаашкынарны – Чазак Аппаратының сметазының күсели-биле төлеп турар. Тодаргай сан-медээни безин берип болур мен. 2005 чылда Ш.Д. Ооржак 20 катап сургакчылаан. Республиканың иштинге чаңгыс хүннүн ажылчын сургакчылаашкынын мында кирибээн. Чазак Даргазының оралакчыларының талазы-биле сан-медээлер бо-

дур: А.В. Брокерт – 16 сургакчылаашкын, Ш.В. Кара-оол – 8. Сайыттарның сан-медээлери: С.А. Барыбин – 14 сургакчылаашкын, Р.С. Баян – 19, Г.Ф. Балакина – 8, С.К. Долгар – 11, П.А. Морозов – 3, В.И. Лавриненко – 13, Б.К. Күдерек – 9, А.Б. Свинцов – 6 болгаш оон-даа өске. Бо сан-медээлер чүңү чугаалап турарыл? Сургакчылаашкынар темазы контрольда турарын чугаалап турар, чүге дие ол дээрге чарыгдалдарны элзэн улуг кезээ-дир. Кичээнгейге чүгле сургакчылаашкынарның санын болгаш үргүлчүлдин эвес, а оларның үре-түнелдинн база ап турар. Чазак кежигүннериниң болгаш ажылдакчыларының ыңай-бээр чоруушкунунуң кол нуруузу тодарагай ажыл-агыйы айтырыгларының шиитпирлээшкени-биле холбашкан, удуртукчу бүрүзү оларның түңнелдери-биле илеткелин берип турар. Ш.Ооржак безин Москвадан келген дораан Чазак хуралына бодунуң сургакчылаашкынының түңнелдериниң дугайында долу отчетту: кым-биле укжурашканы, кандыг айтырыгларны чугаалашканы болгаш кандыг түңнелдер чедип алдынганын берип турар. Отчетту протокол-биле быжыглаар, оон соонда чедип алдыңнар дугуржулгаларны күүседириниң талазы-биле хемчеглер планын хүлээп алыр.

Депутаттарың ажыл-албан аайы-биле ыңай-бээр баарын кым-даа хорувайн турар. Ынчалзажок ол үнүүшкүннерин үре-түннели кандыгыл база республикага ажык-дүжүү кандыгыл деп айтырыг база катап тургустунуп кээр. Аңаа хары чок, чүге дие олар кымның-даа мурнунга отчет бербейн турарлар. Чижек кылдыр алырга, сөөлгү катап 3 кижги составтыг ХП-ниң удуртулгазы Москваге хомудалын төгериле барып чораан. Аар өртектиг гостициаларга доктаарыңа ынак улус Тываның доктаамал төлээ черинге кайы хонар ийиктер. Москвага чедир билет өртээ 12,5 муң рубль. Республиканың бюджетинге ук үнүүшкүн кайы хире түнүг болганын санап көрүңер да. Түннели чүл? Кандыг сорулгаларны ооң үезинде шиитпирлээнил? Коллегаларың мурнунга ооң дугайында кандыг-даа илетлек чок.

Хоойлужудулганың кончуг дүрген өскерлип турарын эскерип тур боор силер. Тываның хоойлу чогаадыкчыларының ук чорудулгага киржилгезиниң болгаш ролюнун дугайында үстүндө чугааладым. Кандыг-чүү-даа болза хоойлужудулга актыларының күүселдези Чазак структураларыңа онаажыр, ынчал кээрге, ол дээш чүңүң-даа мурнунда Чазактан база тодарагай яамылардан айтырар апаар. Ол бүгү кожуннарже немелде үнүүшкүннер-биле, тус чериниң кадрларыңа сүме кадары база өөредир-биле, семинарларны эрттирери-биле, специалистерин билиг бедидер курс-тарже өөредип чорудары-биле холбашкан – ону Чазак Аппаратының болгаш канцелярияның күсели-биле кылып турар.

Мынчаар алыр чүве болза, албан-хаакчыттарың санының болгаш эргелеп-башкарыкчы аппараттары ажаап турарыңа чарыгдалдарың темазын пропагандисчи сорулгаларга бо-ла ажыглай бергилээр. 1998 чылда демги-ле Конвиз хоорай сонгулдаларыңа ону кайы хире үргүлчүлдей болгаш чогаадыкчы ажыглаанын сактып болур. Сонгулдаларга тиилзэн команда бодунуң ажыл-чорудулгазын чүден эгележик? Хоорай чагырганың штатын көвүдеткени база ооң ажылдакчыларының шалыңын өстүргени-биле эгеледи чоп. Сагыш чогаашкыны ол-ла-дыр.

— Чазакты дөргүл-төрөл тыртышканыңа база болганчок буруудады бергилээр. Ол чүүлү канчаар тайылбырлар силер?

Чазактың төлээлери маңаа хамаарыштыр чаңгыс эвес удаа тайылбыры берип келген. Солуннар редакцияларыңа Чазак кежигүннериниң дугайында, оларның албан-дужаалын, фамилияларын, кым деп сайыттын кайы черге төртүтүнгенинден эгелзээш айтыкан сан-медээлери берип турдуус. Ол материалдарда тозан чылдарның эгезинден тура, сан-медээлери тодазы-биле көргүскөн. А амгы Чазактың составының дугайында шак ындыг сан-медээлери чоокку үндүрүлгелеринге аңгы парлап көрүңер. Номчукчулар кичээнгейлиг номчааш, ук буруудадылар кайы хире үндезин дөстүгүл дээрзин анализтеп, боттарының түңнелдерин үндүрерлер ыйнаан.

— Амгы политиктиг алгыш-кырышты кымнар үндүрүп турар деп бодаар силер?

Ш. Ооржак бирги-биле, ийиги-даа чыыштын Дээди Хуралы-биле чөрүлдээленип турган, а амгы хоойлужудулга органы-биле «дайылдажып» турар деп чугаа-соотту бөгүн көдүрүп турар. Мен бодаарымга, ол дээрге чидиг айтырыглары аарыг баштан кадкы башче чууй каар дээр оралдажышкынын ээлчеглиг чижээ-дир. Мооң-биле холбаштыр кым-даа Бичелдейниң ролюнун дугайында чугаалабайн турары элдеп. Каадыр-оол Алексеевич

дээрге хоочураан интриган кылдыр хөйге билдингир кижги-дир. Тозан чылдарның эгезинде хамык улус то-быдаргай кылаштажы бергенде республиканы херек кырында ол удуртуп, бирги чыыштын Дээди Хуралын баштап, ийиги чыыштын Дээди Хуралына болуп турган чорудулгаларны уштап турган болгай. Шак-ла ындыг чүүлү ам Хоойлужудулга палатасындан көрүп болур. Ажы-биле чугаалаарга, Хоойлужудулга палатасы биле Чазактың аразында удур туржуушкун оон Москвадан элп келгенин соон дарый дораан эгелзэн-не болгай.

— Дараазында парламент сонгулдаларыңа хамаарыштыр прогноз бар бе?

Кандыг-бир даап бодаашкынар чугаалаары ам-даа эрте. Регионнар баштыңарын сонгуурунун чуруму өскерилгени-биле холбаштыр ол сонгулдаларың чугулазы хенертен өскөн. Октябрьда сонгулар Улуг Хуралдың составы келир чылдың мартка чедир республиканың баштыңын албан-дужаалга бадылаар апаар. Куштүг хоойлужудулгага 2005 чылдың декабрьда хүлээп алган эдилгелерге дүшүртүр парламент сонгулдаларыңа тиилзэн партияның төлээлери республиканың кол албан-дужаалынче кандидатураны депшидер эргелиг. ХП-ниң эргелеп-башкарылганы бодунуң холунда мөөңнээ депутаттар бөлүүңе бо сонгулдалар билдингир айылызынышыкы-биле холбашкан. Оларның база катап сонгуларыңа кым-даа чүс хуу магадылалды берип шыдавазы чугаажок. Ынчангаш республика баштыңының албан-дужаалыңа кандидатураны киририниң бадылаарының чорудулгазын хуусаа бетинде чорударының дугайында айтырыгның сайгарып чугаалажылганы эгелээшкенин идип үндүрери палатаның амгы удуртулгазыңа чүден белен болбайн аан. Ук айтырыг боду тургустунуп келбеси билдингир. Ону чүгле кандыг-бир аргаларны ажыглап болдуруп болур. Ооң иштинде хомудал-чарбыттыңыларның болгаш эрге-чагырганың федералдыг структураларының өрээлдерин кезири арганың дузасы-биле база. Ажы-биле чугаалаарга, ындыг чүүлү бо хүннерде көрүп тур ышкажыл бис.

— Силерниң бодап турарыңар-биле алырга, чоокку үеде чүү болуп болурул?

Бодавезже, ТР-ниң Чазаның ажыл-чорудулгазын баксырадыр ажил уламчылаар хире. Ону боттандырыңа кандыг-бир чаа арга-хоргаларны ажыглаар чадавас. Ооң-биле чергелештир бичелдейжи бөлүглежилгениң ажил-чорудулгазының өске угланышыкынары база көстүп турар. Ол дээрге ийн палаталыг парламентиңиң чаңгыс палаталыг парламент кылдыр эде чаартырыңгы айтырының талазы-биле республика референдумун эгелээрин оралдажыры-дыр. ТР-ниң күшүг Конституциязынче болур-чогуур эдилгелери кириер арганы ажыглап, эрге-чагырганың бүрүн эргелерин парламентиңиң талазынче эде хуваарының дугайында айтырыгы көдүрүп турар. ХП-ниң удуртукчулары бодунуң хомудалдарында республиканың Чазан федералдыг хоойлужудулга сөөлгү өскерилгелерге дүшүртүр Конституцияның өзүлгели-биле ажылдаар күзел чок деп бижип турарлар. База катап нүгүл-дур. Конституция комиссиязының дугайында конституция хоойлузуң төлөвилелин Хоойлужудулга палатасынче 2005 чылдың январь 26-да-ла кириген. Бодунуң ажыл-чорудулгазыңа депутатчы удуртулга бодунуң эрге-байдалы болгаш байдалы-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээринге туралыг дээрзин бо чижектер безин херечилеп турар ышкажыл.

Төңүзүндө солунуң номчукчуларың дараазында сестерлиг кыйгырып тур мен. ХП-ниң депутаттарының бөлүү ТР-ниң Чазаның ажылдап турар Даргазыңа бүүрелдин дугайында айтырыгны тургузарын оралдажыр чадавас. Канчаар-даа, каш ай эрткеш, бистер дөгөрөвис сонгулдаларга киржир апаар бис. Боданың көрүңер. Бир удаа мегелзэн кижиге амбыдыралың төңчүзүңгө чедир бүүрүвес деп оон аразында чугаалажыр болгай. Оюн В.М., Вальков В.Г., Балчий-оол Б.К., Оюн Б.Б., Монгуш Д.Д., Даржаа А.В., Сат З.Н., Молин В.А., Сафрин С.В., Ондар О.Х. дээр чижектиг кижилерге бүүрүрэн ажыг бар бе, олар парламентиңе кадкы ажылдажылганың лоzungузу-биле, республика баштыңының адын болгаш ат-алдарын тудуп киргеш, каш ай эрткенде-ле оон хая көрүңүл, ооң алдар-адын бар шаа-биле баксырадып эгелзэннер болгай.

Ийиде. Республиканың бажыңга кым туруп болурул? Маңаа холбаштыр амдан эгелеп боданынчың бүгү сонгукчулары кыйгырып тур мен. Чүгле республиканың иштинде эвес, а оон дашкаар черлерде ТР-ниң Чазаның амгы Даргазы-биле аргадуржулга-даа, ат-алдар-даа деңгели-биле кым деңнежип болурул. Айтырыгыңың ыңгызы-ла кончук, ынчангаш ол дугайында амдан тура боданыры чугула.

2006 чылдың февраль 11-де үнгөн № 14 (16196) «Тувинская правда» солундан очулдурун.

Национал төлевилелдер

Чурттаар оран-сава тудуу — Чазактын кол кичээнгейинде

Дүүн мурнады ботландырар национал төлевилелдернин бирээзи — чурттаар оран-сава тударынын айтырыгыларынга хамаарышкан республика семинарынын киржикчилери Кызылда бажыңнар тудугларына болгаш тудуг материалдары бүдүрүп-саарып турар бүдүрүлгелерге чедип, оларнын ажил-чорудулгазы-биле танышкан. ТР-нин Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак семинар киржикчилери-биле «Фрактал» болгаш «Сардаана» бүдүрүлгелеринге барган.

Тываның Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак мурнады ботландырар национал төлевилелдернин күүседилгезиниң судал-тыныжын чазыг чокка билирин моон мурнунда эртип турган кадык камгалал, өөрөдиге болгаш агро-үлетпүр сайзырадырынга хамаарышкан семинарлардан көрүп болур. Бо удаада ол база «Сардаана» бетон кылыгылар бүдүрүлгезиниң ажил-херези эки деп үнелеп көргөш, оон коллективинге байыр чедирген. Ыңчалза-даа Ш.Д. Ооржак тудуг айтырыгыларын чугулалал көрүп турарын мындыг барымдаа бадьткпал болур: чоокта чаа «Сардаанын» чадаг-орук плиткалары бүдүрүр чаа агрегатынын суг өйлээр херекселни оор аппарганын билер болгаш ону солуп, чаа херекселди дарый садып алырын сүмөлдөп.

оларнын кичээнгейиниң кол нуруузу чаа технологиянын тудуг материалдарыне болгаш оларнын өртек-үнезинче угланган. Садыг-склад «Терминалда» саазын болгаш гипсокартон хана шывыгылары, өрээл эжиктери дээш, оон-даа өске материалдарны ол садыгнын инженери Анатолий Анциферовтун сестери биле, Абакан хоорайда ындыг барааннар өртектеринден улуг-ла ылгал чогун дыңнаткан.

Тываның бугү кожуун, сумуларыннан келген семинарнын киржикчилери чурттаар оран-саваның салдынар тавандан эгелээш, тудуп үндүреринге чедир ажилды коттеджен эгелээш хей аал чурттаар бажың тудугларына барып көрүп, тудугжулар-биле чугаалашканнар. Ыңчалза-даа

Тываның Машзаводунда сарапча шывыгы черепицаның бүдүрүп турары база-ла сонуурганчыг болган. Экологтук хора чок элзизин, дойдан бүткен черепицаны бүдүрүрде бойдукса хоразы улуг октаттыгнан пластик бокту хырба кылдыр ажыглаары чыылганнарга кайгамчык болган.

«Фрактал» консультант Владимир Саттың чугаазы-биле, чурттала бажыңнарынын, ылаңгыя коттед, 3-4 аал бажыңнарын

көрүп турарлар. Тудугнуң проравы А.А. Френт тудугга кандыг чаа чүүлдерни, оон иштинде тудуг материалдарын ажыглаанын семинарнын киржикчилеринге чугаалап берген.

«Россиянын хамаатыларына таарымчалыг болгаш чаагайжыттыгнан чурттаар оран-сава» деп мурнады хөгжүдөр национал төлевилелди ботландырар талазы-биле республиканың семинар-хуралы февраль 13-те болуп эрткен. Кожуун чагыргаларынын даргалары, кожууннар Хуралдарынын төлээлери, ТР-нин Чазаның девискээр эргелелдериниң удуртукчулары болгаш улуг тудуг организацияларынын удуртукчулары семинар-хуралга киришкеннер. Тудуг шөлдеринге болгаш тудуг үлетпүрүнүн бүдүрүлгелеринге хуралдың киржикчилери барып чораны-биле семинар ажылын эгелээш.

***

Борта чүгле барып көрүп алыры эвес, мурнады хөгжүдөр национал төлевилелди ботландыраарынын талазы-биле ажил-херекчи харылзааларны тудуг организациялары-биле тударынын айтырыы хамааржып турар.

Семинарнын киржикчилери «Терминал» садыг-складка, «Тыва-мебель» КХЭ-ге, машина тудушкун заводунга, «Фрактал» бүдүрүлгө-тудуг компаниязынга, «Сардаана» КХЭ-ге, «Ойна» алдын артелине чорааш хей-ле чүүлдерни билип, көрүп алганнар.

Бир дугаарында, Дружба кудумчунда ТКУ-нуң инженер факультетиниң чанында турар хуу чурттала бажыңынын тудуундан эгелээш. Мында бажыңны тударынын черин казып каан, ыңчалза-даа ипотека чээлизин ажыглап тургаш, ол хире улуг бажыңны тудуп ап болурун специалистер чугаалап берген.

«Фрактал» КХЭ-ниң менеджери В.В. Сат семинарнын киржикчилеринге бүдүрүлгениң бүдүрүп үндүрүп турар продукциязын болгаш ажыглап турар дериг-херекселдериниң талазы-биле тодаргайы-биле чугаалап берген.

Оон соонда Бурен кудумчунда, 27 аал чурттаар чурттала бажыңынга келгеннер. «Энергодуг» КХЭ-ниң Н.А. Крапинге удурткан тудугжуларнын бир демниг ажилдап турарын сонуургап көргөннер. Семинарнын киржикчилеринге бо бажыңны көргүскени таварылга эвес. Чүге дээр-ге, бажыңнын квартираларын амгы үеңиң чаа төлөвилели-биле кылып турар болгаш «Энергодуг» КХЭ-ге ол улуг шылгалда болуп турар.

Тудугжуларга чаа ачы-дузаның хевири «Терминал» КХЭ-ниң ажылгал талазы-биле инженери А.В. Анциферов көргүскөн. Оон бир хевири чээлини садыг залындан үнеин, ол-ла черинге долдуруп ап болур. Мында янзы-бүрү хевириң тудуг материалдары бар, кижиниң караа шокараңнар деп чугаалап болур. Бо садыг-складта тудуг материалдарынын өртээ Красноярскиде өртек-биле дөмей болуп турар. Ол материалды крайнын төвүнден эккеп турар кижилериниң ачызы-биле чедип алдынган.

Садыглаашкын конкурзуңга киришкен дыка хей организациялардан тиленп үнөш, боттарынга шыырак тудуг баазалыг турган болгаш олар дораан-на ажилдап кирипкеннер. Тудугну кончуг шалыпкын кылып эгелээшнер. Бир чыл иштинде кылыр ажилдарны кончуг кыска хуусаада доозарын

Республикада билдингир бүдүрүлгелериниң бирээзи — «Тыва-мебель» КХЭ-ге аалчылар дыка

тударда, оон өртөөн 5-6 катап чигедип болурунун аргазы — чаа тудуг материалдары болгаш чаа аргаларны ажыглаары. Олар боттарынын ийи каыт офисин ындыг арга-биле кылып, даштын халас чыып алганы хая-даштар-биле каастап алган.

Ипотека дузазы-биле Дружба кудумчунда, 48 аал чурттаар бажыңнын тудуу бо чылын эгелээш, келир чылдың бир айда доостурун ипотека чээлизиниң талазы-биле албанның удуртукчузу Аяс Лопсан дыңнаткан. Бо бажыңнын амдызында чүгле таваа бар, ыңчалза-даа ипотека таварыштыр акшаландырышкын дузазында ажил шалыпчы болурунга бүзүрел бар. Бо бажың ипотека тудуунун дуну болурда, делгем өрээлдерлиг, пластик соңгаларлыг болгаш өске-даа чаа технологиянын тудуг материалдарын ажыглаар.

А. ХОМУШКУ.

хей чаа чүүлдерни көргөн. Оон аразында тыва национал хевирге кылган мебельди, евроэжиктерни болгаш пластикалыг соңгалар дээш, чүү-даа турду. Бүдүрүлгениң директору С.И. Пешков семинарнын киржикчилеринге бүдүрүлгениң ажилын таныштырып тургаш, бо чылдан эгелээш тыва өгнү кылып эгелээрин чугаалаан.

Семинарнын киржикчилерин «Ойна» алдын артелинин амгы үеңиң техниказы болгаш технологиязы-биле хандырттыгнан ыяш сегиниң бүдүрүлгези магадаткан. Мында дөрт пилорама, ленталыг пилорама болгаш ийи цилиндр хевирлиг тургузулгар ажилдап турар. Борта бир метр чедир чудукту дилдирип болур. Бо цехке бир хүнде бир бажың тудар ыяшты дилдирип ап болур аргазы бар. Бир эвес хууда чагыг кирир болза, ол-ла хүнүнде күүседип бериптер. Чаа технологиянын күчүзү ол хире апарган.

«Россиянын хамаатыларына таарымчалыг болгаш чаагайжыды туттуңган чурттаар оран-сава» мурнады хөгжүдөр национал төлевилелди бистиң республикага канчаар ботландыраарынын талазы-биле программаны ажилдап кылган болгай. Ону херек кырында ботландыраары-биле республиканың тудуг индустриясында кандыг чаа чүүлдер база технологиялар барын Кызылдың кол тудуг организацияларына семинарнын киржикчилери чедип, барып көрүп алган. Кандыг чүүлдерге онза кичээнгей салырын ТР-нин Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак объект бүрүзүңгө чугаалап, тайылбырлаан. Кожууннарнын удуртукчулары бо семинар-хуралдан хей чүүлдү билип, көрүп алган. Ажыы-биле чугаалаарга, республика тудуг материалдары-биле бурунгар базымы кылган дээрзин, тудуг бүдүрүлгелериниң бүдүргөн продукциязы бадьткпал турду.

Хевек ХЕЙМЕР.

Кажан? Каяа? Чүү?

ЮБИЛЕЙИН ДЕМДЕГЛЕП ЭРТТИРГЕН

Февраль 10-да РФ-тиң болгаш Тыва Республиканың алдарлыг артисти Л.И. Солун-оолдун В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга 65 харлаанынга болгаш чогаадыкчы ажылынын 45 чыл болганынга тураскааткан чогаадыкчы кезээзи болуп эрткен.

Алдарлыг артистиң юбилейинге оон дыка хей мөгейкичилери кээп киришкен. Юбиларнын чогаадыкчы кезээзин театрнын кол режиссеру, РФ-тиң болгаш ТР-ниң улустун артисти А.К. Ооржак бектик деңгелге башкарып эрттирген. Ол кезээге ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак тыва театрга үр чылдарда үрөтүнелдиг, ак сеткилдиг чогаадыкчы ажылы дээш Л.И. Солун-оолду Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле шаңнаан. Культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралынын яамызындан болгаш чогаадыкчы коллективтерден, хей-ниити организацияларындан, эш-өөрүнден алдарлыг артиске суй белектерни сөңнеп, чогаадыкчы чедишкннерни, ак орукту күзөөннер хей болган.

Хоочун артист бо удаада бодунун кайгамчык салым-чаяны-биле мөгейкичилеринге солун концертти аныяк артистер-биле кады бараалгаткан.

ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Республиканың номчукчулары 2006 чылдың бирги чартында 8865 экземпляр «Шын» солунну чагыдып алган, ол эрткен чылдың деңгелинден хей болуп турар.

Эң хей чагыдылганы Чөөн-Хемчик кожуунун номчукчулары чагыдып алган. Кожуунда 2737 өреге бар, 1609 экземпляр солунну чагыдып алган. Бай-Тайга кожуунда 1080, Сүт-Хөлде 773 экземпляр солунну чагыдып ап, чагыдылга талазы-биле эки көргүзүлгөни чедип алганын редакциянын редколлегиязы демдеглээш.

Чамдык кожууннарда чагыдылга чөгенчиг байдалда чоруп турар. Кызыл кожуунда 10 тыва сумуларлыг 2955 өреге бар, «Шын» солуну 285 экземплярны чагыдып алган. Би-Хем кожуунда — 67, Тожуда — 161, Тере-Хөл кожуунун номчукчулары чүгле 10 экземпляр «Шын» солуну чагыдып алган. «Шын» солунуң чагыдылганы уламчылап турар, республиканың хоочун солунуң чагыдып алырынче кичээнгейни угландыраарын силерден дилеп тур бис.

ТУРГУСТУНГАНЫ ҮР БОЛБААН

2002 чылдың ноябрь 5-те Россия Федерациязынын Транспорт яамызынын дужаалы-биле «М-54 «Енисей» автомобиль магистралынын эргелелин» Кызыл хоорайга тургускан.

Оон бээр чаа-ла үш чыл чедип турар. Автоорук эргелели Красноярск крайнын девискээринден Тыва Республиканың Цаган-Тологой заставазынга чедир 633 км автоорукту ажаап тудуп харылап турар.

Эргелелдин орукчулары 2005 чылда багай эвес ажилдап, автооруктарны болгаш көвүрүлгөни тудуп, септеп, ажаап тударынга 361971 муң рубльдин ажилдарын шнэгээдип алган. Эрткен чылын Саянын берге автооруктарын чаартып кылырынга эки ажилдаанын РФ-тиң Транспорт яамызы демдеглээш.

СЕЛЕКТОР ХУРАЛ

Февраль 9-та чиигелделиг кижилерни халас эмнер-биле хандырар талазы-биле 122 Федералдыг хоойлуну ботландырып турарынын түннелин үндүргөн Бүгү-россиянын селектор хуралы болуп эрткен.

Хуралды Россиянын Социал хөгжүлдө болгаш кадык камгалал адырын хайгаараар талазы-биле

федералдыг албанның удуртукчузу Р.У. Хабриев эрттирген.

2005 чыл чуртун болгаш регионнарнын Кадык камгалал яамыларынга, эргелелдерге болгаш килдистерге, медицинаның албан камгаладылга фондузунга берге болуп эрткен. Федералдыг даңзыже кирген, чиигелделиг деңгелдиг хамаатыларын халас эм-биле хандырар системаже шилчири, Россиянын шупту регионнарынга херек кырында улуг бергедээшкннер-биле эрткен.

Ол бир талазында, эмнелге албан черлериниң болгаш аптекаларнын техниктиг хандырылганы, кадрларны өөрөдири болгаш белектээри дээш, оон-даа өске. Хуралды ажадып, оон түннелин үндүрүп тура, федералдыг албанның удуртукчузуңун демдеглээни болза, эм-таңны садып алырынга болгаш чедирип бээринге 45 млрд. рубльди чарыгдан, 150 млн. хире рецептилерни бижип берген, а херек кырында 40 млрд. рубль түңгө эмни берген. Рамил Усмановичиниң чугаазы-биле алырга, чыл төнчүзүндө шупту регионнарда чиигелделиг эмнер-биле хандыраарынын деңгели бедээн, ортумаа-биле Россияда 98 хуу болуп турар.

Сергей ХЕРТЕК. БАШКЫЛАР МӨӨРЕЙИ

Кызыл хоорайнын школа-ларынын болгаш уруглар садтарынын башкыларынын, кижизидикчилериниң аразынга чылдың-на эртип турар «Чылдың башкызы—2006», «Чылдың кижизидикчизи—2006» мөөрейлер доозулган.

Башкылар болгаш кижизидикчилер боттарынның ажылында чаа арга-методтарны ажылап, чогаадыкчы ажил-ижин көргүзүп мөөрейлешкен. Башкылар оон мурнунда кичээл эрттирип чораны класстарга, а кижизидикчи башкылар база өске уруглар садтарынын чаштары-биле ажил кичээлдерни эрттирген. Түннелинде Кызылдың үш дугаар ортумак ниити билиг школазынын башкызы Елена Пономарева — «Чылдың башкызы», Кызылдың 21 дугаар уруглар садынын кижизидикчизи Вера Кыргызс — «Чылдың кижизидикчизи» болуп тиелээш.

ХӨГЖҮМЧҮНҮ САКТЫП...

Эрткен субботада Тываның күрүне филармониязынга хөгжүмчү-барабанчы Мерген Чаян-Хөөнүн чырык адынга тураскааткан «Ужуртар мен...» деп концерт-сактыышкын кезээзин артист оон эшөөрү, коллегалары эрттирген.

Ат-сурагыл хөгжүмчү Альберт Кувезин, хөөмейжи Коңгар-оол Ондар, ыраажы Софья Кароол, Галина Сюрюн, Надежда Шойгу болгаш «Аян» ансамбли, бөлүктөр «Yер», «Интернат», «Амыр-Санаа», «Тыва» база тыва национал оркестр, Кызылдың уран чүүл училищезиниң үрер хөгжүм оркестри кезээге киришкен.

Артистер болгаш хөгжүмчүңүң авазы ТР-ниң алдарлыг башкызы К.С.Чаян-Хөө, төрөлдери чылыг сактыышкыннарын кылган.

Бистиң корр.

СУГ ШЫГЖАМЫРЫНЫҢ ДОШ АДААНЧЕ КИЖИ КИРЕ БЕРГЕН

Тывада суг шыгжамырынын дош адаанче эр кижиле ойлуп кире берген. NA REGNUM-KNews парлалга албанынын ажилдакчызы Анна Кравченконун дыңнатканы-биле алырга, Чаа-Хөл суурунун чурттакчызы эр кижини дигриге тып алыр аргажок, ыңчалза-даа ону дилээри уламчылап турар.

Оон-биле холбаштыр февраль 13-те Сибирь девискээриниң дилеп тывар отрядындан суг адаанын эхолонд болгаш өске-даа дериг-херекселдер-биле ийи водолазтарны когараан кижини дилеп тывары-биле Тывада салбырынче чоруткан.

Кызылдың хоорай маршруттарына «маршрут таксилериниң» пассажир аргыжылгазын доктаамал чорудар талазы-биле ачы-дуза

көргүзөр эрге дээш ажык конкурс эрттирер дугайында
КЫЗЫЛ ХООРАЙ МЭРИНИҢ ДОКТААЛЫ

2006 чылдың февраль 7 № 244 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылгазын организаастаар нити принциптер дугайында» Россия Федерациязының 2003 чылдың октябрь 6-да № 131-ФЗ, «Күрүнне болгаш муниципалдыг хереглелдерге барааннар сөөртүр, ажылдар күүседир болгаш ачы-дуза чедирер чагырлар хүдээп алыр дугайында» 2005 чылдың июль 21-де № 94 федералдыг хойуулурун, «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» деп хоорай округунун Уставының 12 болгаш 58 чүүлдерин, «Тыва Республиканың пассажир транспортунун дугайында» Тыва Республиканың 2003 чылдың ноябрь 27-де № 424 Хойуузун, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының «Кызыл хоорайның хоорай маршруттарының талазы-биле «маршрут таксилериниң» пассажир аргыжылгазын доктаамал организаастаар дугайында» 2005 чылдың декабрь 27-де № 111 шийтирин удуртулга болдурга, хөй-нитиниң пассажир аргыжылгазын чонун хереглелдерин долу хандырар, хоорай маршруттарына эптиг болгаш айыыл чок пассажир аргыжылгазын хандырар сорулга-

биле доктаадыры болза:
1. Кызыл хоорай чагыргазының аш-чем курлавырлары, садаг болгаш ачы-буян чедирер килдизи (Ч.К. Ооржак) 2006 чылдың 1 кварталында Кызыл хоорай маршруттарының талазы-биле «маршрут таксилериниң» пассажир аргыжылгазын доктаамал чорударына ачы-буян чедирер талазы-биле эрге дээш ажык конкурсту организаастаар.
2. №1 капсырылганы езугаар, конкурс документилерин белеткээринге 322 рубль төлеwir хемчээлин бадылаар.
3. Конкурс комиссиязының протокол шийтиринге дүүшүр ажык конкурс түңнелдериниң талазы-биле тилекчилер-биле Кызыл хоорай маршруттарына пассажир аргыжылгазы боттандырар эргени алыр керээлерни чарарын Кызыл хоорай чагыргазының муниципалдыг өнчү эргелеп-башкараар комитетинге (В.Б. Яндай-оол) дагзыр.
4. Бо доктаалдың күүселдизи дээш контрол чорударын И.Ю.Грейсеровка дагзыр.
Кызыл хоорай мэриниң албан-хүлээлгезин күүседип турар О.СААЯ.

Кызыл хоорай мэриниң 2006 чылдың февраль 7-де № 244 доктаалы-биле бадылаан капсырылга №1

Конкурс документилерин белеткээр материалдар чарыгдалдарының САНАЛГАЗЫ

- 1. Бир ама саазынын өртээ 0,30 рубль;
- ксерокска бир хал саазынын (500 санниг) ортумак өртээ—500 рубль, ычангаш 150-500—0,30 рубль.
2. Бир калбак саазына парлаарының бот-үнези 6 рубль:
- ксерокска картридж өртээ—3700 рубль;
- принтер хандырылгазы (догдуурары)—300 рубль;
- принтерниң техниктиг хандырылгазы—300 рубль;
- бир картриджке саазын чарыгдалы 700 саазын, ычангаш (3700+300+300):700=6,14 рубль.
Парлаан бир ама саазынын өртээнин түңү 0,30+6,14=6,44 рубль.
3. Бир пакет документилериниң ортумак саны 50 саазын.
4. Принтерге парлаар өртээ 50 саазын х 6,44 рубль=322 рубль.
Бир пакет документилерге чарыгдал түңү 322,0 рубль болур.

Кызыл хоорайның муниципалдыг маршрут четкилериниң талазы-биле нити ажылгалдың пассажир транспортунга аргыжылга талазы-биле ачы-дуза көргүзөр эрге дээш конкурсту Кызыл хоорай чагыргазы чарлап тур

- 1. Конкурс организаастаарын дугайында медээ
1.1. Кызыл хоорай чагыргазы, аш-чем курлавырларының, садаг болгаш ачы-дуза килдизи.
1.2. Почта адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32, Кызыл хоорай чагыргазы.
1.3. Телефон 3-32-39, телефон-факс: 1-37-08
1.4. Электронун почта: salim-kyzyly@mail.ru
2. Конкурс дугайында медээ
2.1. Конкурстун хевир: ажык
2.2. Конкурстун негелдеси: Кызыл хоорайның хоорай маршруттарына «маршрут таксилериниң» пассажир аргыжылгазын доктаамал хандырары.
2.3. Конкурстун киржичээс: Пассажирлер аргыштырар талазы-биле ажыл-чорудулгага хойлууда доктааткан чурум езугаар алган чөпшээрелдиг, организаастаар эрге-хойлу хевиринден ханаарылга чожа ажылдар юридиктиг албан чери азы хууда сайгарлыкчы болур.
2.4. Пассажир автотранспортунун өңүндүң хевир: өңүндүң кандыг-да хевириниң транспорту болур.
2.5. Конкурстун негелделери: Хоорай маршруттарына пассажирлер аргыштыры-биле база орук шимчээшкенине озал-ондактар болдурбас сорулга-биле Россияга болгаш даштык чурттага серия езугаар бүдүргөн маршрут таксилериниң ажылгач болур, оларга доктааткан чурум езугаар нити ажылгалдың пассажир аргыштырылгазына ажылгач болур дугайында сертификатцияны берген турар. Оон негелделери:
- башкараар руль солагай талазынга, кирер, үнер экитер оң талазынга турар;
- ОШАЧКИ организаастаарына бүртүктелген болур;
- доктааткан чурум езугаар күрүнениң техниктиг ханалдазын техниктиг хандырылгазын эрткен турар;
- капитал септелгеге чедир нормадан ажыр манчаваан болур;
- чогуур негелделерге дүүшүр эжелген турар;
- амгы күштүг хойлуужудулга езугаар өске-даа негелделерге дүүшкен турар.
2.6. Ачы-дуза чедирериниң хуусалары:
Кызыл хоорай талазы-биле «маршрут таксилерини» керээ чарган хүнден бир чыл дургузунда пассажирлер аргыштырар эргелерин болур.
2.7. Конкурстка кирген чагырларын үнелер көөрүнүң негелделери:
2.7.1. Конкурс комиссиязы тилекчилериниң илередирин-биле негелде бурзунга ханаарыштыр балл санын барымдаалар тодардыр. Конкурс комиссиязы кирген чагырларын үнелерде 0-тен 10-га чедир балл езугаар тодардыр.
2.7.1.1. «Маршрут таксилерини» техниктиг байдалы сертификация клазына дүгжүп турары.
Конкурс комиссиязы негелделер езугаар балл санын тодардырда, «маршрут таксилериниң» бурзунун көргүзүлгелерин ык чугаалажык балл салыр, баллдар түүнү таксилер санына үлээш, негелде бурзунга ортумак баллды үндүрер.
2.7.1.1.1. «Маршрут таксилерини» назм-хар негелдеси:
- 1-ден 3 чыл чедир (10 балл);
- 3-тен 5 чыл чедир (8 балл);
- 5-тен 7 чыл чедир (5 балл);
- 7-ден 10 чыл чедир (3 балл);
- 10 чылдан өрү (0 балл).
2.7.1.1.2. «Маршрут таксилерини» техниктиг байдалы:
- бирин негелде езугаар куруениң техниктиг ханалдазын эрттери (5 балл);
- ийн болгаш оон хөй негелде езугаар куруениң техниктиг ханалдазын эрттери—(0 балл).
2.7.1.1.3. Пассажирлер аргыштырылгазы боттандырар негелделерге «маршрут таксилериниң» сертификация клазына дүшкен турары
- 1 класс—(10 балл);
- 2 класс—(5 балл).
2.7.2. «Маршрут таксилерини» турар черлери
Конкурс комиссиязы негелде езугаар балл санын тодардыр уде «маршрут таксилериниң» бурзунун талазы-биле көргүзүлгелерин барымдаалаар, оларга баллдарын салыр, баллдарын түүнү «маршрут таксилерини» санына үлээш, негелде езугаар ортумак баллды үндүрер.
- турар чери азы турар керээзи барда—10 балл;
- олар чокта—(0 балл).
2.7.3. Шимчээр составтын техниктиг хандырылгазы болгаш септелгези:
Конкурс комиссиязы негелде талазы-биле баллдарының санын тодардырда, «маршрут таксилериниң» бурзунун көргүзүлгелерин чугаалажык көөр, оларга баллдарын салгыш, баллдар түүнү чугаалажык көргөн «маршрут таксилериниң» санына үлээш, ортумак баллды үндүрер.
- шимчээр составтын техниктиг хандырылгазы болгаш септелгези РФ-тиң Транспорт яамызының Дүрүмүнүн негелделеринге керээ езугаар дүгжүп турар болза, 10 балл салыр;
- шимчээр составтын техниктиг хандырылгазы болгаш септелгези техниктиг хандырылга болгаш септелгеге дугайында РФ-тиң Транспорт яамызының Дүрүмүнүн негелделеринге керээ езугаар дүгжүп турар болза, 5-тен 8 чедир балл салыр;
- шимчээр составтын техниктиг хандырылгазы болгаш септелгези РФ-тиң Транспорт яамызының Дүрүмүнүн негелделеринге шуут дүшпөй турар болза, 0 балл салыр.
2.7.4. Чолаачыларны медицина ханалда албаны, транспорт чепсектерин ажыкче үндүрүмде болгаш турар черинге дедир келгенде транспорттун техниктиг байдальыга контрол:
Конкурс комиссиязы негелде талазы-биле балл санын тодардыр уде «маршрут таксилериниң» бурзунун көргүзүлгелерин чугаалажык көөр, оларга баллдарын салгыш, баллдар түүнү чугаалажык көргөн «маршрут таксилериниң» санына үлээш, негелде бурзунга ортумак баллды үндүрер.
2.7.4.1. Чолаачыларның рейс мурундагы база соондагы эмчи көрүлдезин чорудары:
- чолаачыларда рейс мурундагы база соондагы эмчи көрүлдезин 10 балл-биле үнелээр;
- чолаачыларда эмчи шимчелгезин дугайында медээ чок болза, 0 балл салыр.
2.7.4.2. Транспорт чепсектериниң техниктиг байдальыга контрол:
- «маршрут таксилерини» рейс мурундагы техниктиг контролон контрол механиги азы өске организаастаар биле техниктиг хандырылга дугайында керээ езугаар чорукта 10 балл салыр;
- «маршрут таксилеринге» рейс мурунун техниктиг контролон кылбаанда—0 балл салыр.
2.7.5. Пассажир аргыжылгазының турум болурун хандырары:
Конкурс комиссиязы негелдени тодардырда, дараазында көргүзүлгелерин чугаалажык болгаш баллдар салыр:
2.7.5.1. Сөөртүкчүлүг аргыштырар аргаларының курлавырлары:
- 130 хуудан өрү болза—10 балл;

- 100-тен 130 хуу чедир болза—5 балл.
Маршрутче эргежок чугула санниг таксилерин үндүрбээнде азы ол дугайында медээ бербээнде—0 балл.
2.7.5.2. Аргыштырылганың стажы:
Конкурс комиссиязы негелдениң балл санын тодардырда, аргыштырылгы бурзунун көргүзүлгелерин чугаалажык, баллдарын салыр, баллдар санын чугаалажык аргыштырылгыларын санына үлээш, негелдениң ортумак баллын үндүрер:
- пассажирлер аргыштырар «маршрут таксилерини» чолаачыларының Кызыл хоорай маршруттарына аргыштырылга ажыл-чорудулгазынын стажы үш чылдан ажык болза, 10 балл салыр;
- «маршрут таксилерини» чолаачыларының аргыштырылга ажыл-чорудулгазынын стажы бир чылдан үш чыл чедир болза—5 балл салыр;
- «маршрут таксилерини» чолаачыларының аргыштырылга ажыл-чорудулгазынын стажы бир чылдан үш чыл чедир болза—0 балл салыр.
2.7.6. Пассажирлер аргыштырылганың айыл чок болурун хандырары:
Конкурс комиссиязы бо негелде талазы-биле балл санын тодардырда, чолаачы бурзунун көргүзүлгелерин чугаалажык көөр, баллдарын салгыш, балл түүнү чугаалажык көргөн чолаачыларының санына үлээш, ортумак баллды үндүрер.
2.7.6.1. Транспорт сагыла-чурумуунун байдалы:
- транспорттун элээр башкарыл, орук шимчээшкенин дүрүмүн хажытпаанда, азы транспорт чепсектерин башкараар эргезин кызматтаанда азы сөөлүг чылдың дургузунда куюкчелерни качыгдалдып, орук-транспорт хажыдышкынын болдурбаан таварылгада 10 балл салыр;
- автотранспортту ээрик башкараарыга холбашкан хажыдышкын кылбаанда азы сөөлүг чылдың дургузунда чолаачының бурзуу-биле орук озал-ондааның үзүлгө куюкчелер качыгдал таварылга болбаанда, транспорт башкараар эргезин кызматтаанда 5 балл салыр;
- автотранспортту ээрик башкарыл чораш, орук шимчээшкенин дүрүмүн хажытпаанда азы чолаачының бурзуу-биле сөөлүг чыл дургузунда куюкчелер качыгдал таварылга кылгаанда 0 балл салыр.
2.7.6.2. Орук шимчээшкенин дүрүмүндө хажыдышкыннар динамиказы:
- орук-транспорт хажыдышкынын болгаш оон мурундагы чылдарга бодаларга, патруль-орук уруктарыны дыка кызырганда 10 балл салыр;
- орук-транспорт болгаш патруль-орук уруктары оон мурундагы чылдың дөңөлгө хевээр артканда—5 балл;
- оон мурундагы чылга дөңөлгө, ындыг уруктар болгаш хажыдышкыннар эрги дөңөлгө артык таварылгада—0 балл салыр.
2.7.6.3. Чолаачыларын ажыл шагын үч системаны, күш-ажыл чурумуун сагыры дээш контрол
Конкурс комиссиязы бо негелдени тодардырда, дараазында көргүзүлгелерин чугаалажык көөр болгаш балл салыр:
- чолаачыларын ажыл шагын үч системаның доктааткан негелделерге дүгжүп турары база күш-ажыл чурумуун сагыры ажылды чорудуп турары дээш—10 балл;
- чолаачыларын ажыл шагын үч системаның доктааткан негелделерге дүгжүп турары база күш-ажыл сагыры ажылды долу дөңөлгө боттандырбааны дээш—5-тен 8 чедир балл;
- чолаачыларын ажыл шагын үч системаның дугайында медээ кийрбээни азы меге медээ берген дээш—0 балл салыр.
2.7.7. Аргыштырылга организаастаар албан (диспетчер албаны, составы, регламент ажылдык ажылдары):
Конкурс комиссиязы бо негелдени тодардырда, дараазында көргүзүлгелерге баллдарын салыр:
- аргыштырылга организаастаар албанын доктааткан негелделерге дүгжүп турары дээш—10 балл;
- аргыштырылга организаастаар албанын доктааткан негелделерге долу эвес дүгжүп турары дээш—5-тен 8 балл чедир;
- аргыштырылга организаастаар албан бодунун дугайында долу эвес азы меге медээ бергенде—0 балл салыр.

- 2.7.8. Чолаачылар квалификациязы хандырар система:
Конкурс комиссиязы бо негелдени тодардырда, дараазында көргүзүлгелерин чугаалажык болгаш баллдар салыр:
- РФ-тиң Транспорт яамызының доктааткан негелделерин езугаар профессионал мергежилди бедидер талазы-биле кыскаларын чыл санында организаастаар чорудуп турары дээш—10 балл;
- чолаачыларын мергежилди бедидер талазы-биле ажылдарын доктаамал эвес база долу эвес хемчээлге күүседип турары дээш—5-тен 8 чедир балл;
- чолаачылар мергежилди бедидер ажыл дүүшпээнде азы ол дугайында медээ кийрбээнде—0 балл салыр.
2.7.9. Мобилизация күлээлгелери:
Конкурс комиссиязы бо негелдени тодардырда, дараазында көргүзүлгелерин чугаалажык болгаш баллдар салыр:
- мобилизация кемечтерин, а ол ышкыш ХХ болгаш ОБ кемечтерин күүсеткени дээш—10 балл;
- мобилизация даалгаларын күүседиринге белен болбааны азы күзел чок болуу дээш—0 балл салыр.
10. Саң-хөө-экономиктиг көргүзүлгелер:
Аргыштырылгы (күүседикчи) бюджетке үндүрүм өрөзи чок болза, 10 балл;
- бюджетке өрөли азы үндүрүм инспекцияларын медээ кийрбээни болза, 0 балл салыр.
Конкурс комиссиязы аргыштырылгыларын алган баллдарын деп аларза, Кызыл хоорайның чонунга ажыктыг, аргыжылга өртээ чик черлерин шийлел алыр.

КОНКУРС ТИЛЕКЧИЛЕРИНИ ИЛЕРЕДИРИНГЕ ЧАМДЫК КЫЗЫГААРЛАШКЫННАР

- 1. Конкурстун тилекчизи деп санаас чуудулер:
1.1. Оларга ханаарылар болза:
- конструкторы болгаш техниктиг байдаты заводтун негелделеринге дүүшпөк машиналар;
- ОШАЧКИ-ге техниктиг ханалда эрттээр;
- пассажирлер олуртуп болгаш дүжүрер экитер солагай талазында, руль-оң талазында машиналар;
- 8 чыл ажык уде капитал септелге эрттээр транспорт.
1.2. Чолаачылар:
- «Д» категория чок куюкчелер;
- экич чөпшээрээ азы «маршрут таксилерини» башкараары кызыгарлаан куюкчелер.
1.3. Медицина шимчелгези эрттээр, транспорт чепсектери ажылдык уер мурунда ханалдалар, септелгелер кылбааннар.
2. Конкурска кийрер эрге дээш конкурс документилерин чүгел аргыштырылгы организаастаар кийрер.
3. Чагырлар кийрер черин, чурумун, хүнүн эгелээриниң, төнериниң дугайында медээлер
3.1. Конкурс документилерин алырын чүрүмү: Кызыл хоорай чагыргазына конкурс документилерин дээш төлеwirин кылган соонда.
3.2. Документилер дээш төлеwir хемчээли 322 рубль.
3.3. Конкурс документилерин бээр чери болгаш хүнү: 2006 чылдың февраль 15-тен эгелээр, Кызыл хоорай чагыргазында 107 кабинетке кээр.
3.4. Конкурс документилерин хүлээп алыры: 2006 чылдың февраль 15-тен 2006 чылдың март 15-ке чедир, тус черин-биле 9 шака чедир Кызыл хоорай чагыргазында 107 кабинетте.
3.5. Конкурс чагырларын ажык чери: Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы, Ленин кудумчузу, 43.
3.6. Конкурс чагырларын чагаа халтарын чазары: 2006 чылдың март 15, тус черин-биле 10 шака— №1 кээ, №2 кээ, №3, №4, 4 кээ, №6 кээ, №7 кээ, №9, №12, №14, №15, №18, №19, №25, №30, №30 кээ.
3.7. Чагырларын чагаа халтарын часкан соонда конкурс чагырларын үнелелин 10 хонук иштинде үзе шийтирээр.
Кызыл хоорайның мэриниң албан-хүлээлгезин күүседип турар О.СААЯ.

Table with 4 columns: «Маршрут таксилериниң» дугаарлары, доктаамнары; транспорт ачы-дузазы күүседир хуусаазы; Рейстин доктаары уузу юл; авторайспорттуу саны; шимчээшкенинин аразы килини (кил)

Культура ажылдакчыларының калбак коллегия хуралындан

СЕТКИЛИВИС ХООЗУРАТПААЛ

Февраль 10-да ТР-ниң Культура болгаш сүлде сүзүглел сайзырадылганың яамызының калбак коллегия хуралы болуп эрткен. Аңаа 2005 чылда кылып чоруттунган ажылдарның отчедун сайытын хүлээлгезин күөседип турар З.Б.Самдан кылган болгаш 2006 чылда сорулгалар дугайында илеткээ. Ук хуралга олурушкан бистиң корреспондентивистиң чүүлүн парладывыс.

2005 чыл — Ада-чурттуң Улуг дайыныга тирилгениң 60 чылының юбилейиниң чылы-ла болгай. Ынчангаш эрткен чылын республиканың бүгү культура албан черлери олче кичээнгейни угландырып, боттарының ажыл-чорудулганын ооң-биле холбап ажылдаан. Эң көскү болгаш улуг хемчеглерниң бирээзи «Тирилгеге салют!» фестиваль болганы чугаажок. Оон аңгыда янзы-бүрү мөөрейлер база ол-ла темага хамаарышкан. 2005 чылда Тываның культурул

ның кино амыдыралында эң улуг болушкуннарның бирээзи — атсураглыг режиссер Андрей Борисовтуң тырттырып эгелээни «Чиңгис-Хаан» деп кинозунда В.Көк-оол аттыг театрының артизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Эдуард Ондар ойнап эгелээни безин тываларның ажыл-амыдыралының дугайында хөйну чугаалап турар ышкажыл. Аңаа канчап өөрүвес боор. Тыва чон театрга, уран чүүлге ынак, аңаа кезээ шагда мөгейип, чоргаарланып, ыдыктап чоруу

онзалап айтыты.

Чогаадыкчы эвилелдерниң ажылы база кичээнгейден чыда калбаан. Тываның композиторлары, чурукчулары, даш чонукчулары эрткен юбилейлиг чылда хөй ажылдарны кылган. Фестивальдар чон ортузунга калбаа-биле эрткен. Интернационалиши шериглерге тураскаал тургустунган. Баштайгы тыва романның авторун ажыл-херекчи албан езузу-биле документалдыг бадыткаар талазы-биле ажыл кылдынган. Ынчалза-даа анализтиг сайгарылга талазы-биле ажыл аскап турарын, келир үеде чогаадыкчы эвилелдерниң катчып алгаш, демниг ажылдаарының дугуржулгаларын тургузарын база Россия Федерациязының чогаадыкчы эвилелдери-биле сырый харылзаа чогу илеткелге айыттынды. Ам амыдыралдың негелдезиниң аайы-биле сайгарлыкчы чорукту калбартып ажылче кичээнгейни углаары чугулазын илеткелчи демдегледи. Ылаңгыя авторнуң эргелеринге хамаарыштыр хоойлуну ажылдап кылыры чугулазын амыдырал негеп келген. Чогаадыкчы эвилелдер ажылдап турар, оларның одуруу немежи турары өөрүнчүг. Ооң чижээнге тыва хөгжүм херекселдериниң эвилелин адап болур. Тыва национал оркестрнин чедишкннерин онзалап демдегледи.

Культура албан черлериниң кадрларын «дарганнаар» талазы-биле улуг үлүг-хууну чүктеп келген Кызылдың уран чүүл училищезиниң ажыл-чорудулганын илеткелчи доктаады. Училищениң сургуулдары 6 регионалдыг болгаш үш делегей чергелиг конкурстарның лауреаттары база дипломантылары болганы ол өөредилге чериниң администрациязының, башкылар коллективиниң эки ажылының бадыткалыдыр.

Айлана Леонидовна Чадамбаның Аныяк көрүкчүнүң театры база эрткен чылын россияжи фестивалдарга, конкурстарга улуг

нарларны эрттирип, сценарий-биле хандырап ажылды чогуур деңнелде чорудуп турар. Ол бүгү эскет чок артпайн турар, ынчалза-даа сөөлгү чылдарда школаларның бөлгүмнерже хаара тудулганы кичээнгейниң кыдыында артып турарындан бөлгүмнерже чоруп турар уругларның саны эвээжеп турары хомуданчыг. Аныяктарның болгаш элээдилерниң иделкейин көдүрер, янзы-бүрү культурулг хемчеглерге киржилгезин холга алыры чугула апарганын илеткелчи айытты. Маңаа хамаарыштыр эртем-шинчилел ажылын күштелдирери база улусчу ус-тывышты күштелдиринче культура ажылдакчылары кичээнгейни углаары чугулазын база демдегледи.

Чыл дургузунда кылган ажылдарны сайгарып чугаалажып турар болганда, кол-кол культура албан черлериниң ажылдарын шуптузун илеткелчи болур-чогууру-биле сайгарып илеткеди. Чоннуң негелде, сонuurгалын хандырып турар эң чугула адыр — библиотека системаларының ажыл-чорудулганы база кичээнгейниң кыдыында артпаан. Библиотека

Россия шаңналы алган Н.П.Салчак.

гавас, ону көрүп, сагыш-сеткилинге кири бодап билбеси — дүвүренич болбас аргажок. Келир үеде салгалывыс ши уран чүүлүн билбес кижилер болурун канчап-даа болдурбас учурлук бис. Ону болдурбас дизе, театр чон ортузунче кирип, удаа-дараа гастрольдаары күзенич. Ынчангаш кожууннарның администрациялары артистерни деткип, чартык-чамдык чарыгалдарны боттары ап, бисти деткирип болза деп күзел, бодалдыг бис. Деткижи, демнежи тургаш чонувустуң сагыш-сеткил хоозуралын болдурбаалыңар деп кыйгы-рар-дыр мен.

Филармонияның директору С.С.Сюрюон база отчетка «ортумак» демдекти салгаш, гастрольдар үезинде кожуун, суму чагыргалары артистерге болур-чогуур деткимчени көргүзерин дилээн.

Театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң даргазы А.С.Шоюн аямыга кызырлышкын соонда эвээш санныг ажылдакчыларның шудургу ажылдап турарын демдеглээн. Ынчалза-даа илеткелде чогаадыкчы эвилелдер амылгыга үнелел берип тургаш Театр ажылдакчыларының чөвүлелиниң болгаш парралгага хамаарыштыр чугаа чок болганын айтып, культура болгаш уран чүүл талазы-биле агентилел тургузар дугайында айтырыгны чугаалажырын көдүргөн.

Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Д.Ш.Д.Хертек культура ажылдакчылары көдээ чуртакчыларны утпайн, оюн-тоглаазын бараалгадып, гастрольдап чедип кээп турарына өөрүп четтиргенин илеретпишаан, кожуун администрациязының талазындан деткимче дуза кылырынга кезээде беленин аазал, национал проектлерниң аразында культура кирбейн барганынга элдесинип, ол айтырыгы Чазак деңнелинге чедир тургузарын сумелеп, чоннуң сагыш-сеткилин хоозуратпазы чугулазын, ону болдурбазы-биле демниг ажылдаарынче кыйгырган. Кызылдың уран чүүл училищениң директору В.В.Нагорный өртке удур камгалал ажылдарынче кичээнгей салырын онзалап демдеглээн.

«Хөөмей» төвүнүн директору З.К.Кыргыз хөөмейжилерге пенсия тыпсырының дугайында айтырыгы база катал көдүрүп, ону шиипирлээрин дүргедидирин саналдаан.

Коллегия хуралының соонда эң дээр ажылдыг культура албан черлериниң тиилекчилеринге шаңналдарны тывысқан.

Светлана БАЛЧЫР.
Чуруктарың Василий Балчий-оол тырттырган.

А.А.Даржайга Ш.Д.Ооржак шаңналын тыпсып турары.

амыдыралын сайзырадырынга улуг үлүг-хууну киириштерген атсураглыг кижилерниң — Б.Д.Хөвөймейнин, Е.Т.Танованың, А.Ф.Емельяновтуң, М.Б.Кенин-Лопсаньнын, С.К.Шойгунуң, Н.Ф.Даржааның, Чырыкылыг XIV Далай-Лама башкының болгаш өскелерниң-даа юбилейлериниң чылы болган. Ынчангаш бо алдарлыг кижилерге тураскааткан культура хемчеглери хоорай, суур, суму бүрүзүңге эрткен. Элээн каш кожууннарга сувурганнар туттунган болгаш чоннуң сагыш-сеткил чырыдышыкынынга онзагай салдарны болдурганын Зоя Байыровна Самдан демдеглевишаан, культура албан черлериниң тодаргай ажылдарына доктаап, коллективтерниң ажыл-чорудулганын үнелелди берген.

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры 2005 чылда бодунуң туружун улам быжыктырган. Доктаамал чогаадыкчы ажылдың түңнелинде эрткен чылын театр 8 чаа шиилерни тургускан болгаш чонга бараалгадып көргүскен. Делегей чергелиг театр фестивалдарына (Красноярск, Улан-Удэ, Москва, Минск, Брест) киришкеш, шаңналдыг черлерни чаалап ап шыдаан. 650 муң көрүкчүлөргө оюун артистер көргүскен. «Театр чазы» неделя Тываның төөгүзүнде эрткен чылын онзагай черни ээлеп эрткен. Аңаа 13 шиини Москвадан келген билдингир критиктер көрүп сайгарган. Үш ши эң бедик үнелелди алган («Кым сен, Сүбедей Маадыр?», «Эгил, эжим, эгил», «Лир хаан»). Оон аңгыда Саха-Якутия Республиканы Ойунский аттыг театры Тывага гастрольдап чоранын чонувус билер. Акы-дуңмалышык чоннуң культурулг амыдыралына ол онзагай болушкун дээрзи чугаажок. Россия-

дээрзиниң төлептиг бадыткалының бирээзи ол ышкажыл.

Тываның күрүнэ филармониязы база эрткен чылын улуг чедишкннерлиг ажылдаан. Сагыш-сеткил «чемижин» улус-чонунга бараалгадып турар база бир улуг коллектив бо-ла болгай. Эрткен чылда хөй янзы темалыг хемчеглерни ол эрттирген. Оон иштинде кожууннарга 307 хемчеглери эрттирген. Бодунуң коллективтери ол-бо кожуун. Суурларже гастрольдаарындан аңгыда, Россияның аңгы-аңгы регионнарындан артистер Тывага кээп, оюн-тог-

Фойеде делгелге.

лаазын бараалгатканынга бистиң филармонияның администрациязының төлептиг удуртулганының ачызы бар болбас аргажок. Беткидыы кожавыс Хакасияның «Үгер» ансамблинде эгелээш, кайда-чүде Египеттен пианиске чедир солун аалчыларны чаалап, тыва чон-биле ужураштырганы өөрүнчүг. А филармонияның «Аян» болгаш «Саян» ансамблдери Сибирьниң хоорайларынга эрткен чылын гастрольдаар аргалыг болганы база хөйну чугаалап турар. Ол бүгү эки чүүлдерни демдеглевишаан, Зоя Байыровна бодунуң илеткелинге концерт ажыл-чорудулганында четпестерге база доктаады. Ылаңгыя ооң учкашынарын бедидер-биле чогуур хемчеглер негеттинип турарын

чедишкннерни чедип алганы илеткелге демдеглеттинди. Ооң бир херечизи кылдыр «Калганыйн каникулдары» мөөрейге Гран-при шаңналын алганын чугаалаарга-ла четтир.

Чоннуң культурулг дыштанылганының талазы-биле республиканың улусчу чогаадылга төвү үениң негелдезиниң аайы-биле чаа, солун аргаларны тып ажылдап турарын билер бис. Ылаңгыя өг-бүлелер, школалар-биле коллектив сөөлгү үеде сырый харылзааны тудуп турар. Чер-черлерде сонuurгал аайы-биле клубтарга болгаш өске-даа культурулг дыштанылганыга хамаарыштыр деткимче дузаны көргүзүп, чер-черлерде эгелээшкннерни деткир ажыл чоруп турар. Методөптер семи-

А.К.Ооржак шаңналын ап тур.

ажылдакчылары салган сорулга, планнарын ийи катап ажыр күүседип, ном-дептерниң камныг эдилелин, номчукчуга ажыглалын көвүдедири-биле чогаадыкчы ажылдап турарын мактады. Ынчалза-даа ном парлаар ажыл-чорудулгада четпестерни шүгүмчүлөп, аңаа хамаарыштыр алыр хемчеглерни чугаалады.

Музей, кино үндүрүлгези, национал парк, янзы-бүрү фондурлар, уран чүүл школалары — шупту илеткелде кирген. Оларның дегерезин солун арнынга сыңыштыраы болдунмас болгай, бир эвес ниитизи-биле түңней чугаалаар болза, культура албан черлеринде шимчээшкн чок турар коллектив чок. Септелге, камналга, өзүлдө, дыштанылга, садыг-сайгарылга дизе-ле ажыл хайнып турары илеткелден билдинди. Ам саналдарны сонuurгадып көрейин.

А.К.Ооржак, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру: — Театривыстың ажыл-чорудулганынча хамаарыштыр илеткелде чылыг-чимчак сөстөр дээш өөрүп четтирдивис. Чонувустуң хей-ады бедик, сеткил-сагышы сергек чорзун дээш коллектив, шынап-ла, кызымак ажылдап турарын бүзүредип каарын чепшээрер. Бистиң яамының ажылын «ортумак» деп үнелекээр-дир мен. Биске дуза, деткимчези дээш, база катал четтиргенивисти илередип каайн. Ооң-биле кады бистиң Саха-Якутия Республикаже харыы гастрольдарывысты база деткирин дилеп каайн, бүдөр-ле боор дээрзинге улуу-биле идегеп турар бис.

А маңаа чугаалаксап турарым мени дүвүредип турар айтырыг — көдээ чоннуң ши уран чүүлүңге кижизидилгези. Өзүп орав салгалывыс ши уран чүүлүн сонuur-

«ОНДАР - ЧИНГИС-ХААН»

Артист кижги бойдустан чаялгалыг иштиги уран байлаандан аңгыда даштыкы хевир чараш, көскү болза, көрүкчүнүн онзагай хамаарылгазын чаалап алыр. Ындыгларның аразында В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артизи, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Эдуард-Тадарыкбай Ондар хамаарып турар дизайн, чазыг чок боор. Аныяк болзажок сцена кырынга ооң тургускан овор-хевирлери онзагай, бодунуң оюну-биле тускайланьп, ылгалыр кижги. Эдиктин (ынчаар адал көрейн) хөй эштери-биле иштиги уран чүүл училищезинге актер салбырынга өөренип турда-ла, билер мен. Театрның тургузуп турган шилиринге хөйүнүн сценаларынга киржи эгелей берген турган. Училищени дооскан чылын, Санкт-Петербурктун театр академиязынче кирериниң шылгалдарын көрүп тура, Эдик «от салыр» көргүзүүн комиссияга дужаап тур. Ооң керек кырында чок ыяшты чарып, «отту шалкаш», одагыны кыпсып турганын көргөш, шимчээшкиннерин дыкалашын кылып турарында аңгыда, «бүзүр» кылып турганын магадан артып калган мен. Кирип алган болбайн канчаар, үшкү курсту доозуп тура, академияның сургуулдары концерттик чедип келдилер. Республиканы кезири мурнунда бистерге баштай көргүскеннер. Ында Эдиктин паластиктик этюдтары Анай-Хаак Донгак-биле көргүзүп турганын сонургадым. Бо аныяк артист келир үеде ээлгир, чараш, бир тускай болур кижги-дир деп бодалым ам бо үеде чазыг чок болганы өөрүнүг. Эдиктин чүгле шимчээшкиннери, даштыкы хевир чараш болурунда аңгыда, ооң иштиги курлавырының канчаар-даа аажок эгээртинмес байлаан Юджин О-Нилдин «Бачыттыг ынакшыл» деп шизин аныяк режиссер Марина Сарыг Россияның болгаш Тываның Улустун артизи Люндуп Солун-оол, Эдуард Ондар база мээ-биле белеткеп турган үезинде эскерген мен. (Эдик амыдыралында берге-дээшкин таваржы бергенинден ол ажил ара соксаттынганына хараадап артып калган мен). Ында Эдиктин ойнап турганы Эбининиң монологу бар, белеткеп тура, Эдик каттырып тура ыглап эгелээрге, чанында мен эди-кежим сооп, чугаалаар ужурлуг тургаш харлыгып, боосаама борбак чүвү турпукам. Кады ойнап турган артист эжинге идиг бээр кончуг ховар байдал.

А.Чеховтун «Вишняяг сад» деп шизин Тываның Улустун болгаш Россияның алдарлыг артизи, кол режиссер Алексей Ооржак белеткээ. Белеткел ажилының үезинде (мен Раневскаяны, Эдик Лопухини ойнап турган) Эдик улуг-ла күш үндүрбейн ажилдап тур. Көрүкчүже дүңер бетинде тускай комиссияга шизини уңаар ужурлуг. Ол комиссия бүгү-ле талаларын көөр, ылаңгыа бистер, артистерге, улуг шылгалда-дыр ийин. Ол дужаалда үезинде Лопухин-Эдик шуут-ла таныттынас, спортчу кижги болза, кымга-даа четирибейн салып бергени-биле демей болду. Чаа-чаа тывышкынын тып ап, көнгүс өске Лопухин апарган. Ынчаар база ажилдап болур чүвө ышканы деп база-ла бодумга чаа ажыдышкын кылган болбас ийик мен бе.

Артист уран чаялгалы бир хуу, а арткан тозан тос хуузу дээрге ажил, катап база ажил. Хөй-ле нуруузунда бодун-биле ажил. Режиссеру үгүлүч-ле «форма» негээр. Килиң эртип эгелээр-ле, сагындырып, даштыкы-иштиги байдалывисче сагыш салып, бети дизе баш дүгүн өскерттир таарыда, чөпшээрел алыр болгай. Эдиктин эт-ханы төрүмелинде чараш болзажок, ол үргүлчү-ле аар шой көдүрүп, түвектиг, чалгааранчыг сула шимчээшкиннерни бола кылган турар кижги.

Бир катап «Голливудка тырттырып көрзе деп күзелим бар» дээрге, «Ый» деп каан кижги мен. Ону оштал турган чадавас, черле чиктигимээр кижги болгай, ол күзели ам езулуг бүде бергени ол ышкажыл. Бүдөр-бүдөрдө, улуг Кегээ Чингис-Хаанны ойнап эгелээ! Эр хөй, Эдик-Тадарыкбай!! Ишимде чоргааралдан уян хөңнүм сергеп келир-дир, ынчангаш тыва кижиниң төлү улуг генийни ойнаар дээрге, дээди кижик-тир. Оюну ойнаттыгыр-ла болур болзун. Сөзү номчукчу, солун болур боор, Эдиктен каш айтырыг салган мен.

—**Эдик, киржип турар бо проектиң дугайында номчукчуларыңга тайылбырлап берип көрөм.**

—Саха-Якутияда билдингир чогаалчы Николай Лугинов каш чыл бурунгаар «Чингис-Хаанның дужаалы-биле» деп роман бижип каан. Ооң ол ажылы делегей чергелиг чогаалдар аразында утка-шынар талазы-биле кире бергенинде билдингир киностудиялар тырттырар деп турзажок, Андрей Борисов бодунуң киностудиязынга кино кылдыр үндүрер күзелин илереткен түңнелинде мындыг проект эгелээни ол-дур. Акшалаандырышкынын Саха-Якутия биле Россия харыылап турар. Ооң кол угландырыы — Россияда болгаш даштыкыда

чурттап турар сарыг кештиг кижилерниң быжыг харылзаазын тургузары.

—**Мындыг улуг проектиге киржир аас-кежиктиг-ле кижиги-дир сен. Сени канчап шилип алганы ол?**

— «Ноуруз» делегей чергелиг түрк дылдыг театрлар фестивалына бистиң В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрывис киржип турган үезинде режиссер мени көргөш, сонургай берген. Ол үеде кол маадырны ойнаар артисти шилип, дилээшкин чоруп турган.

—**Баштайгы үзүндүңү тырттырган соонда, чүнү бодадың?**

—Бодумну эрте бээр мен деп бодавайн турдум, бүзүрөвейн турган мен. Тырттырып эгелей бергенде, артист кижиге эң улуг өөрүшкү — роль, эки роль деп бодаан мен. Оон өске улуг бодал кирбеди. Сценарий-биле таныжып, номчуп эгелээримге, сеткилимге таарышты. Ажил улуг болду.

—**Андрей Саввич Борисов деп кымыл?**

—Саха Республиканың культура болгаш сагыш-сеткил сайзыралының сайыды,

жидеринге, уран чүүл сайзырадырынга улуг ажил чорудуп турары каракка көскү болду.

—**Соогун чугаалап көрөм.**

—Ии, езулуг соок ында чорду. Кургаг соок, хар кыйыраар. Чыккылама соокту чуртталгамда бир дугаарында көрдүм, ынчалза-даа Тывадан ылгал чок.

—**Бо рольду алыр мен деп бодап турдуң бе?**

—Ишимде бир-ле улуг чүүлдү бодап чораан мен, баш бурунгаар-ла оштал турган боор мен. 1998 чылда Николай Лугиновтун улуг романы үнүп келгенде номну каастаан овор-хевириниң арны мен кара олчаан болган. Ол үеде бо проект безин чок турган. Ол база анаа эвес чылдагаан деп бодаар-дыр мен. Кажан кинону тырттырып эгелеп турда, мындыг үзүндү бар: тускай өөредип каан эзир экранга хонуп алыр ужурлуг, а ол куш чүгө мээң экимге кээп хонуп турду.

—**Сээң кандыг талаларыңны барым-даалааш бо рольду берген деп бодаар сен?**

—Даштыкы хевир, бир тускай арын база иштиги байдалымы чугаажок барымдаалаан-на боор деп бодаар кижги-дир-ле мен.

Блиц-интервью

- Кижилерде эң үнөлээр чүүлүң?
- Эткен сөзүңге ээ болуп чоруурун хүндүлээр мен.
- Херээжен кижиге?
- Херээжен кижги чүгө ынакшыл дээш төрүттүнөр. Өнүң эезинге ынак болур керек.
- Кижилерде эң хөңнүң чок чүүлүң?
- Саттынкчы чорук.
- Ынак чемиң?
- Шуптузунга.
- Херээжен кижги дээрге...
- Эр кижиниң деткимчеви.
- Эр кижги дээрге...
- Патриот-тур.
- Ынак өңүң?
- Ногаан.
- Ынак чогаалчың?
- К.Э.К.Кудажы.
- Ынак артистиң?
- Шупту артистерге.
- Уян сен бе?
- Ындыг кончуг эвес.Кадыг мен.
- Бойдустан кандыг эргилдезинге ынак сен?
- Чай төнүп, кат-чимис быжып турар өйге.
- Бичии чаш Эдик биле амгы Эдиктин ылгалы?
- Бичиимде аарыг-аржыктан ыравас, ам быжыгып, дадыгып келдим.
- Катап төрүттүнөр болза, каяа төрүттүнүкээр сен?
- Чүгө Тывага. Сүт-Хөлге.
- Ынакшыл деп чүл?
- Бойдустан чаялгалы-дыр.

—**Сен театр артизи болгай сен. Ол кончуг дузалаан боор. Ооң кадында, тыва театрың артистиң артында чүгүң канчаар дузалаан боор чүведир?**

—Театр уран чүүлү биле кино уран чүүлүнде ылгал бар, улуг ылгалдыг-дыр. Сценага чамдык байдалдарда «техниканы» ажылаптып болур, а кино камераны мегелеп шыдавас сен. Борисов режиссер: «Сен Чингис-Хаан мен деп бодава, бойдузуну эдер. Бойдуз сеңээ иштиги сагыш-сеткил байлаан берген: ыглаар болзунза, ыглавып, каттырар болзунза, каттыр» деп чугаалап турду. Бистиң режиссеруус Алексей Кара-ооловичиниң школазы база артистерниң иштиги байдалын аажок билер, ооң-биле ажилдаан чүгүм меңээ деткимче бооп турарына өөрүүр-дүр мен. Мындыг режиссерунуң холунга аныяк артист таваржы берип, мени кижги кылдыр доруктурганыга өөрүп четтирдим. Режиссерумуң черле хомудатпас мен.

—**Бо рольче өске кордакчылар турган бе?**

— 200 ажыг кордакчы турган, чорту түш кижги, оон ийи кижги артканының бөнелинде улуг ажил менде дүшкени ол-дур. Тывадан ТР-ниң алдарлыг артистери Дырык Монгуш, Стас Ирил, Олег Сат, Сайдаш Монгуш шенелде тырттырышкына киришкеш, Чингис-Хаанның он үш шериглери аразында кире бергенер.

Галина Мунзук кыдат херээжен кижини ойнап турар.

—**Айтырыгылар белеткеп тура, кыдында улустардан Эдикке кандыг айтырыг салысаар-дыр силер деп айтырып турдум. Сонургаар болду, чамдыктары байыр чедирип, орууң ак болзун деп, изиг күзелин илередип турдулар, Эдик.**

—Артист кижги кол нуруузда режиссерунуң берген бодалдарын күүседир чүвө болгай. Ынчалза-даа чогаалдыкчы кижги черле бодунуңдан база көрүштүг болур... Режиссер мээң-биле ажилдап эгелээрде чүдүлгөмдөн эгелээш, оон-даа өске айтырыгыларны ижин кара чок айтырып алыр болду. Өске чүүлдер турбазы-биле ооң соонда ажилдап эгеледивис...

—**Бо рольду ойнап шыдавас-тыр мен деп ыңдыг чигзинишкиннер турду бе? Турган болза, чүү чүвөгө даянып алгаш бодунуң соруң кирип турдуң?**

—Ам дээрзинде ыңдыг чүүлдер тургустунмады.

—**Чингис-Хаан дээрге эжелекчи кижги эвес бе...**

—Чүгө эжелекчи боор чүвөл, ол үе «жестокый век» болгай, ооң кол политиказы — аймактар чаңгыс дем-биле кады чурттаар, садыглажылга, рынокту, шериг чуртун дээш, оон-даа өске чүүлдери бүдүн делегейде эгелээш кижги ол-ла болгай. Гений-дир! Ооң кижизиг талазын көргүзүп, үзел-бодалын катап оттурар — кол сорулгалы ол-дур бо проектиңиң.

—**А сен бистиң Тывавыстың келир үезин канчаар көрүп тур сен, Эдик?**

—Бурунгаар базымныг, бот-боттарын деткижер, уран чүүл шуптузундан хамааржыр, эмин эрттир оожум болбайн, дүрген базым-биле бурунгаар чүткүлдү, кара сеткил чок, ылгашпас, патриотчу, чуртунга ынак болур. База чырыткылыг баштар херек.

—**Биске демир-орук херек бе?**

—Демир-орук дээрге, дорт сайзыралче чүткүл-дүр... Шагда-ла ол чокта-ла аныяктарже кичээгей салып, мал-маганывысты сайзырадыр болзувуса, демир-орук чокка-ла сайзыраар бис.

—Чингис-Хаанны тырттырып тура, чүнү бодап турдуң?

—Чуртталгада деңнелгелер, дараазында чүү болур ирги... ооң дугайында хөй-ле номнар номчуп тур мен. Ол дугайы бодалдар хөй. Чүгө «Муң вектиң кижизи» дээрил? Чүгө дээрге чонга хөй хоойлуларны үндүрген кижиги-дир. Бо рольду тырттырып эгелей бээримге, мээң амыдыралымда элдеп-езин чүүлдер болуп эгелээш. Бо проектиде чүгө Чингис-Хаанны эвес, ооң ачазын, оглун база ойнаар апардым. Эрткен чайын ачазын тырттырып турганымда, айттан ушкаш, ооруумну сыйып алдым. Ачазы-биле бо таварылга олчаан ыңдыг чүүл болган ышкажыл. Бертинге берген чыдырда бүгү чон маңажып кээп көрүп турган, а бо уаада кино тырттырган кижилер база мени үгүлөп келгенер. Чингис-Хаанның төөгүзү катаптатынып турар-дыр. База-ла Байкал хөлдүң эринге дөң кырынга эртенгениң 4 шакта Чингис-Хаанның тейлеп турар үзүндүзүн тырттырып турдумда, хенертен хүн үнүп кээп, долгандыр чырып келген. Ол база анаа эвес онзагай байдал деп бодаар-дыр мен. Амыдыралымда эки-даа, багай-даа өскерлишкиннер эгеледи. Ынак ачамны чидирип алдым...

—... сен аван, ачаңның дун оглу болгай сен... Шынап-ла, ачаң хөглүг-баштак, езулуг артист кижиге болгай. Мен бичиимде Суг-Аксинга сактыр-дыр мен, баяннап ойнап турда, кончуг талантылыг, ховар акый боор. Аваң база чаражы кончуг, бажы быдыраш, сен база аваны дөззөн боор сен. Ынакшылдан төрүттүңгөн төл чараш болур дээр. «Адазы көрбээнин оглу көөр», ол сени демей-ле бедиктен көрүп турар, Эдик. Сен база ада болгай сен. Бичи урууң Каролина аажок чуруттунар, балетче база чоруп турар. Артист болзун деп бодаар-дыр сен бе?

—Ол дээрге кыс кижиги-дир ажырбас боор, өзүп келгеш бодунуң оруун боду тып алыр ыйнаан.

—**Эжиң Светлана дугайында чүү дээр сен?**

—Санкт-Петербуртка үш дугаар курса таваржы берген бис. Ынакшылдымы бодум чаалап алган кижги мен. Чуваш кижги. Мээң орустаарым шоолуг эвес турган. Эгезинде «Давай, хлеб зарежу» — деп турдум. Ооң өскелерге демейлейлешпес чымчаан (нежная), сонургап ынакшыл бердим.

Шынап-ла, Светлана бөдүүн, биче сеткилдиг уруг. Бистиң театрга орус труппада ажилдап турар. Ооң дооскан эртеми — ойнаар-кыстар-биле ажилдаар артист. Амгы үеде бот-өөредилге-биле Ярославль хоорайда ойнаар-кыстар театрының институтунда режиссер кылдыр өөренип турар. Ийи дугаар дээди эртем чедип алыры ол.

—**Февраль 14-те эрткен Ынакшааннар хүнү-биле силерниң интернационалдык өг-бүлөлөрү байыр чедирдим. Шагааны Якутск хоорайга уткаан болгай сен...**

—Ийе, ында чурттап турар тывалардан аңгыда бурят, казах, кыргыз чон — шупту уткудуvus. Хоорайга от кывыспас деп хоойлуну барымдаалааш, улуг бахыңга саң салып хөгледивис. Шагаа-биле тыва чонум меңээ улуг хомусту белекке берди. Кинога ойнап, тырттырдым — дээш, хомузун көргүскеш, ойнап эгеледи.

—**О! Канчап өөренип алганың ол? Кым өөредип кагды?**

—Бодум өөренип алдым — диди.

—**Бичии Идегел деп оол Якутскиниң музейинде мамонтыны канчап, кайыны тып эккелген чүвө деп айтырыг салды, Эдик?**

—Якутия кончуг соок чурт болганда, ында мамонтыларның сөөгүн ам-даа казып тып турар.

—**Бо рольду ойнаарыңга телевири кандыг боор чүвө-дир деп айтырыг бар.**

—Кол чүвө акшада эвес. Тыва чонумнуң адын сыкпазын кызыдар кижиги-дир мен. Телевири киностудия чежеңи бээрин боттары шиптирлээр-ле боор.

—**Аваңның кандыг чагыын күүүсидип чор сен, Эдик?**

—«Чериң-чурттуңнуң эвин-севин ап чор, оглум, даш-даа, чөвүрээ-даа дижиң» — дээр кижги.

—**А Тадарыкбай деп ол кандыг чаа ат боор, Эдик?**

—Мен төрүттүнүп турумда, суурга Тадарыкбай дээр билдингир ажилчын, сураглыг кижги чок апарган, ынчангаш ооң ады-биле адааны ол эвесле.

—**Чугаавысты кызыгаарлап ора, сценага тургусканың Мекпер-оол дугайында айтырыг салбас аргажок апарды, Эдик. ТР-ниң алдарлыг артизи Анзат Куулар база «оглуңар» чаңгыскурсчуг Олег Сат езулуг амыдыралдыг анекдоттарын ойнап турар силер. Ол овор-хевир канчап тытып келгенил?**

—Ачамны дөзевилээш, ажилдаан овор-хевирим-дир ийин. Ооң чаптанчыг, биче сеткилдиг аажы-чаңын сценага үндүргеним ол. Мону доозуп тура, тыва кижги төрзөн төлү кежи болуп улуг проектиде ойнап турар бодалымы Эдикке илередиримге, «Кежиктир, ынчалзажок бо улуг ажил-дыр» — деп чугаалаарга, ол тура-соруу өшпезин, калдык-ла болзун деп йөрээп, идегеним.

Надежда НАКСЫЛ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Екатерина Доҕаковна АГЫЫ 60 хуннерде 60 харлап турар. Ол үр чылдарда Хендерге көдээ Советин даргалап чораан. Ынчан Ак-Тал суур кончук корум-чурумнуг турган.

Екатерина Доҕаковна Агыының 60 харлаанынга бо каш одуругланы тураскааттым.

Алдан харга четкен-даа бол, Хендергениң хеги ышкаш
Аажок чараш шевьер-дир сен, Кегжир боостаан
Тозан чылче шыгаал алгаш, өткүт болзун,
Дорт базып чуртта, Катя. Ак-ла талың аңгыры дег
Алдын-ала каас бол, Катя.

Сериин-секпер Хендерге
Чежеге-даа чурттакар мен.
Сереп Донгак кызы сеңээ
Сеткилимден ынак-тыр мен.

Кара-кыс ХОВАЛЫГ.
Кызыл хоорай.

Эрзин кожуунун Нарын ортумак школазының башкызы Валентина Бадыевна КАВАА февраль 16-да 50 харлаар. Школань коллективи депутат башкывыска юбилейи-биле изиг байыр чедирбишаан, оң башкылар болгаш депутат ажил-чорудулгазынга чогадыкчы, үр-түңнелдиг улуг-улуг чедирбишкенини, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, кижик-чолду күзеп тур.

50 харлаан башкывыска
Бистер шупту байыр тудуа,
Ол-ла хевээр аныаксыг,
Орлан-шоваа чоруур болзун.

Профком.

Бистиң эргим, ынак ававыска, Римма Викторевна ЧАЖЫТМААГА, төрүттүнгөн хунун таварыштыр кадыкшылды, аас-кежикти, чедишикиннерни, узун назын назылаарын чүрэвистиң ханызындан күзевишаан, уруглары бистерни өстүрүп, амыдырал-чуртталгавыска дузалап чорууру дээш улуу-биле четтиргенивисти илереттис.

Уругларындан.

Февраль 11, 17 хуннеринде бистиң хундүлүг эштеривис Анатолий Артурович БАЗЫР-ООЛДУҢ база Алдар Дажыевич МОНГУШТУҢ төрүттүнгөн хуннери. Ынак эштеривиске дараазында одуругланы тураскааттывыс:

Чырык черге
чаяттыгын хунун уткүй
Чылыг, чымчак сөстөр сөңнеп,
Чуртталганың чараш-каазын
Эштеривис бараалгадып,
Аас-кежик күзевишаан,
Ажил-ишке чедишикинни,

Кадыкшылды, өөрүшкүнү,
Катап-катап мөгейбишаан,
Сеткиливис ханызындан
йөрээп тур бис.

Хундүткел-биле,
Валерия, Чечена, Роза,
Рита, Ооржактар, Саттар.

ШИЛИЛГЕКОНКУРС

Россия Федерациязының улус ажил-агыының организацияларынга удуртур кадрлар белеткээрин организацияларының талазы-биле Федералдыг комиссияның Тыва девискээр салбыры удуртур кадрлар белеткээриниң 2006-2007 өөредилге чылында күрүне планын езугаар белеткээр специалисттер шилип алыр конкурсту 2006 чылдың февраль 13-тен март 31-ге чедир чорударын чарлап тур.

Белеткелдиң программазында:

«Менеджмент», «Маркетинг», «Саң-хөө болгаш чээли» мергежилдерге катап белеткел курстарын (500-600 шак, даштыкы дылдар талазы-биле 180 шакты кириштир) азы мергежил бедидерин (150-200 шак) Россияның шыырак өөредилге черлеринге болгаш бизнес-школаларга эртер;

Россияның азы даштыкының бүдүрүлгелеринге стажировканың хуусаазы — 3 неделядан 6 ай чедир.

Шилишкениң конкурсуна киржир кижилерден негелде:

• Назы-хары 40-ден ашпас болур ужурлуг (аргалыг болза 25 хардан куду эвес).

• Дээди эртемниң болур.

• Бедик болгаш ортумак звенонун удуртукчузу албан-дужаалынга ажилдаан арга-дуржулгазы 1 чылдан эвээш эвес, а ниити ажил стажы — 3 чылдан эвээш эвес болур.

• Даштыкыга стажировка эртер кижиге даштыкы дыл билир болуру эргежок чугула (стажировка эртер чурттуң дылы азы англи дыл).

• Россия Федерациязының улус ажил-агыының организацияларында ажилдаары-биле катап белеткелди эртер күзели.

Специалистерни өңүнүн бүгү хевирлериниң ачы-дуза адырының организациялары, үлетпүр, көдээ ажил-агыг болгаш саң-хөө бүдүрүлгелери чорудуп болур, Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң реформазы-биле курлавырже үнгенерге ол база хамааржыр.

Шилилге чоруп турар үеде, регионун хөгжүлдези болгаш бүдүрүлгени чаарты тургузарының программаларында киржип турар, бедик технологияларның адырында болгаш эртем-техниктиг адырда (инновация төптери) ажилдап турар, чуртталга-коммунал ажил-агыг, агроүлетпүр бүдүрүлгелериниң, аш-чем болгаш болбаазырадылга организацияларының чорутканы улус ажил-агыының организацияларының удуртукчуларында онза кичээнгейни уландыраар.

Документилерни дараазында адреске хүлээп алыр:

Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, каб. 319, телефон: 1-12-44.

Дарья Нордуповна ОРГУ

«Шын» солунунуң хоочун ажилдакчыларының бирээзи чораан, өг-бүлезиниң, уругларының база кады ажилдап чораан өөрүнүң идегелдиг чөлөнгижи Дарья Нордуповна Оргу үр болгаш аар аараанының соонда бистен, чырык өртемчейден чарлып чоруткан.

Дарья Нордуповна Оргу 1927 чылдың декабрь 20-де Чөөн-Хемчик кожуунга төрүттүнгөн. Бичи чажындан-на ада-иезиниң ажил-ижинге дузалажып, оларның макталын ап, школа доосканының соонда, амыдыралдың шыңгыы агымынче шымып кирген.

Ол 1947-1953 чылдарда Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның эге школаларыга башкылап тургаш, аныак салгалды эртем-билгеге өөредир, кижизидер хундүлүг черекке төлептиг үлүү кириштирген. Ооң эге билигини быжыглаан өөреникчилери амгы үеде республика экономиказының янзы-бүрү адырларында үр-түңнелдиг ажилдап чоруурлар.

Дарья Нордуповна Оргу 1954 чылда «Шын» солунунуң чагаа килдизинге ажилдап киргеш, үкен ажыг чылдарның дургузунда ак

сеткилдиг ажилдап, улуг мергежилдин, кижилерге кичээнгейлин, биче сеткилдин көргүскенин үнелеп чоруур бис. Төлептиг ажил-ижиде дээш хөй удаа мактал-шаңналдарны ал чораан.

Дарья Нордуповна хундүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга ажилдап чораан.

Бистиң ававыс, кырган-ававыс, угбавыс Дарья Нордуповна Оргунуң чырык овор-хевирин чүрөктөривиске кезээде артар.

Төрелдеринден, эш-өөрүндөн.

Анчимаа Дакаевна САТ

Анчимаа Дакаевна Сат 1940 чылда Чөөн-Хемчик кожуунун Хендергей сумуунга төрүттүнгөн. Онгу классты дооскаш, 1965 чылда Кызылдың башкы институтун филология факультетин, а 1977 чылда Новосибирскиде партияның дээди школазының журналистика салбырын дооскан, Журналистер эвилелиниң кижигүнү.

Тываның ном үндүрер черинге А.Д. Сат 1965 чылда өөредилгеметодиктиг номнарның редакторунга ажилдап эгелээш, 1977 чылда политиктиг литератураның улуг редакторунга ажилдап кирген.

Новосибирскиниң партияның дээди школазын дооскан соонда, Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радио комитетинге улуг редактор бооп база ажилдаан.

Ажилдап чораан чылдарында Анчимаа Дакаевна Сат бодунуң мергежилин кончук эки билер специалист, чурумнуг, ак сеткилдиг, шыны ажилдап, бодунуң бүгү-ле бар күжүн, эртем-билиин Тываның ном үндүрер чериниң сайзыраарынга берген.

Ооң редакторлааны хөй саны өөредилге, чечен чогаал болгаш политиктиг литератураның номнары чырыкче үнгөн, оон ыңай дыка хөй өөредилге-методиктиг болгаш чечен чогаал номнарын орус дылдан тыва дылче очулдурган.

А.Д. Сат бодунуң ажилдаар коллективинге хөй-ниитиниң ажилыга идепкейлиг киржип, партия организациязының секретарына, профком кежигүңүгө чаңгыс эвес катап соңгуттуруп ажилдаан.

А.Д. Сат бодунуң мергежилин аайы-биле билин бедидип, Москва, Новосибирск, Иркутск, Доне Ростов хоорайларже арга-дуржулга, мергежил солчуп чоруп турган.

Хөй чылдар иштинде парлагга ажилдааны дээш, А.Д. Сат Тыва АССР-ниң Президиумунуң Хундүлүг бижиги-биле, «СССР-ниң парлаггазының тергини» деп хөрөк демдээ-биле, Күш-ажыл-

дың хоочуну деп медаль-биле, Тыва АССР-ниң Парлагга комитетиниң болгаш РСФСР-ниң Проф-эвилелдериниң ТК-ның, культура ажилдакчыларының профэвилелдериниң хундүлүг бижиктерибиле шаңнаткан.

А.Д. Сат 30 чылдарының иштинде Тываның ном үндүрер черинге ажилдааш, 1995 чылдың октябрь 24-те хундүлүг дыштанылгаже үнгөн.

А.Д. Сат үш уругларның иези, дөрт уругларның ынак кырган-авазы. Хып дээн аныак назынында Күстүгүр Кудерекевич Сат-биле өг-бүле туткаш, институтта кады дооскаш, амыдыралдың чараш чуртталгазын ынак эжи-биле 48 чыл кады чурттаан. 3 кыстарының иези, ынак авазы уругларын дээди эртемге чедир деткип, амыдыралдың чараш чаңылдарына өөредип, чагып чораан авыралдыг чараш авазы. Ажы-төлүнүн уругларын азыражып, өөредип кижизидип чораан энерелдиг кырган-авазы. Хөй саныг дөргүл-төрелдериниң уругларын, думаларын деткип, дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге кирип, дузалажып чораан эң ынак угбазы.

А.Д. Саттың чырыктылыг овор-хевирин ооң ажы-төлүнгө, ха-думаларына, дөргүл-төрелдеринге, чоок эш-өөрүнгө тураскаал болуп кезээде артар.

Ном үндүрер чериниң болгаш «Шын» солунунуң коллективинден.

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНДАН

Тыва Республиканың Чазак Ака-Довурак—Кызыл автооруктуң 4-кү километринге болган озалонданың түңнелинде амы-тынныңдан чарылган: Адыг Барчын-ович Монгуштуң, Евгений Кириллович Ооржактың, Буян Сергеевич Күжүгеттин, Шолбан Романович Салчактың, Дмитрий Григорьевич Семис-оолдун, Артыш Альбертович Херелдин, Роман Юрьевич Дамбыраның, Вадим Леонидович Эрес-оолдун төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

«ШЫН» СОЛУННУ
ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак оглурус ОШАЧКИ инспектору, биче лейтенант Моңгул Валерьевич СУЛДУМНУ сөөлгү орукке үдежип, аар чидириновистиң ханы кажыыдалын үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирген ТР-ниң Иштики черектер яамызының орук шимчээшкиниң айыыл чок чорунуң күрүнспекциязының эргелелинге, орук-патруль албанының тускайжыткан ротазына, Тес-Хем кожуунуң ОШАЧКИ-зинге, Тес-Хем кожуунуң өөредилге килдизинге, чаңгыскассчыларына, эш-өөрүнгө, кудалары-выска, төрелдеривиске четтиргенивисти илереттис.

Ада-иезинден.

Бистиң эргим оглурус, дун-мавыс, акывыс Сергей Дадар-оолович СЕРИННИ сөөлгү орукке үдежип, биске материалдыг болгаш моральдыг дуза чедирген Бай-Тайга кожуунуң Найырал ортумак школазының, «Челээш» уруглар садының коллективтеринге, Долбана, Шолбан Сүге-Маадырларның өг-бүлезинге, чаңгыскассчыларына, эш-өөрү-вүске, дөргүл-төрелдеривиске, кожоларывыска, кудаларывыска, чоңууска четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис.

Ада-иези, угбалары, думазы, честелери, акы-чаавазы, хүрегени.

«Шын» солунунуң коллективи солунуң кол редакторунуң ораалакчызынга ажилдап турган Күстүгүр Кудерекевич Сатка ооң өөнүн ишти Анчимаа Дакаевна САТТЫҢ

аар аарааш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Арбитраж суду Тыва Республиканың Дээди судунуң халажыл-гада судьязы

Зинаида Сарыбаевна ООРЖАКТЫҢ

электен мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Дээди судунуң удуртулгазы болгаш коллективи Тыва Республиканың Дээди судунуң халажыл-гада судьязы

Зинаида Сарыбаевна ООРЖАКТЫҢ

электен мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

«Шын» солунунуң коллективи редакцияның хоочун ажилдакчызы чоразан Дарья Нордуповна ОРГУНУҢ

үр болгаш аар аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ооң уруг-дарыына, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторун ораалакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нигитиел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агыг, үлетпүр килдизери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9516. Чагыг 16.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 БОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлагга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткүзөн.

Херечиледип дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлагга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агенттелелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлагтынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыйлаар.